

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

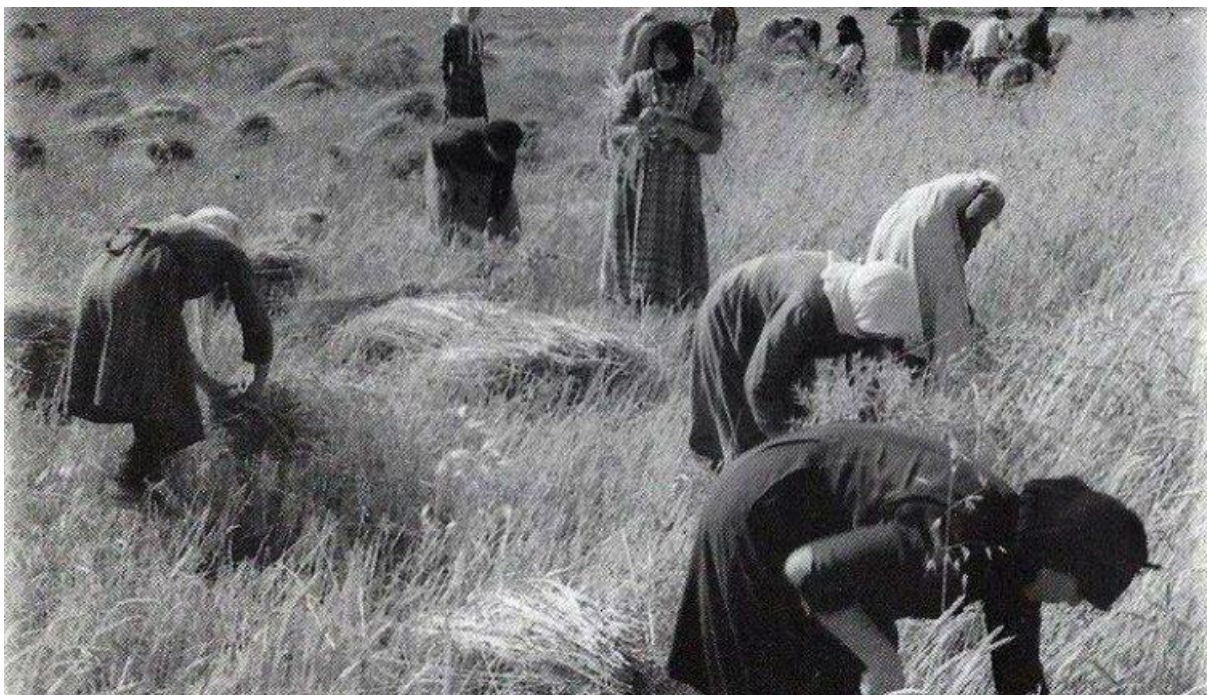
Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (ΣΕΙ)

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

7 Ιανουαρίου 2025 Μαρία Παρίτση

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ελευθερία Ζέη

Θέμα: “Η Γυναικεία εργασία στα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι και το πρώτο μισό του 20ου: Οι μαρτυρίες της ελληνικής αφηγηματογραφίας.”

Αφιερώνεται

στον πατέρα μου, Σάββα Παρίτση,

που μέσα από τα έργα του με δίδαξε

την αξία της κατανόησης του γυναικείου μόχθου.

Περίληψη

Οι γυναίκες, όπως άλλωστε και οι άνδρες αναλύονται από την ιστοριογραφική επιστήμη ως κοινωνικά φύλα κατασκευασμένα δηλαδή από ιστορικές, κοινωνικές, πολιτισμικές συνθήκες. Η ιστορία της γυναικείας εργασίας κι η εξέλιξή της με τη σειρά της εγείρει προβληματισμούς για ζητήματα περί ισότητας, δικαιωμάτων, αξιών και κοινωνικών αντιλήψεων. Στα τέλη του 19ου αιώνα ως τις αρχές του 20ου η γυναικεία εργασία διαμορφώνεται γύρω από 5 εργασιακούς τομείς: 1. τη γεωργία, 2. την οικιακή εργασία, 3. τη βιομηχανία-βιοτεχνία 4. την εκπαίδευση και 5. τα αστικά επαγγέλματα (κυρίως: εμπόριο, επιχειρήσεις, ιδιωτικοί υπάλληλοι). Η μελέτη τους σε συνδυασμό με τις λογοτεχνικές πηγές της εποχής αποδίδουν μία συνολική εικόνα τόσο για τη φύση της γυναικείας εργασίας όσο και για τη θέση της γυναίκας στην τότε ελληνική κοινωνία.

Λέξεις-Κλειδιά

Γυναικεία εργασία, μόχθος, μυθιστόρημα, φεμινισμός, αγρότισσα, πατριαρχική κοινωνία, Βιομηχανική Επανάσταση, υπηρέτριες, υποταγή, μυθιστόρημα, διήγημα, δασκάλα, Μεσοπόλεμος, εργαζόμενη μητέρα, αστικά επαγγέλματα, κοινωνική θέση

Abstract

Women as well as men, are analyzed by historiographical science as social races constructed, that is, by historical, social, and cultural conditions. The history of women's work and its evolution in its turn raises questions about demands for equality, rights, values and social perceptions. At the end of the 19th century to the beginning of the 20th women's work was structured around five working sections: 1. cultivation , 2. domestic work, 3. industry-crafts, 4. education and 5. urban occupations (mainly: trade, business, private employees). Their study in combination with the literary sources of the time yield a comprehensive picture of both the nature's of women's work and the position of women in Greek society at the time.

Keywords

women's work, toil, novel, short story, feminism, peasant woman, patriarchal family, industrial revolution, maids, subjugation, teacher, Interwar, working mothers, urban occupations, social position

Περιεχόμενα

-Περίληψη.....	σ.3
-Abstract.....	σ.4
-Περιεχόμενα.....	σ.5
-Προλογικό σημείωμα.....	σ.6
-Εισαγωγή.....	σ.8
 - 1. Προβιομηχανική εποχή	
1.1. Οι γυναίκες στο χωράφι.....	σ. 11
1.2.Α.Παπαδιαμάντης-Σταχτομαζώχτρα.....	σ.14
1.3. Ζ.Παπαντωνίου-Η γυναίκα του Μάλη...	σ.16
 -2. Οικιακή εργασία	
2.1. Το επάγγελμα της Υπηρέτριας.....	σ.17
2.2. Όψεις της οικιακής εργασίας.....	σ.18
2.3. Ζ.Παπαντωνίου-Η Θυσία.....	σ.23
2.4. Η Υποταγή.....	σ.25
 -3. Βιομηχανική Εποχή	
3.1. Οι γυναίκες στο εργοστάσιο.....	σ.28
3.2. Η Τιμή και το Χρήμα.....	σ.34
 -4. Οι γυναίκες στη Εκπαίδευση	
4.1. Το επάγγελμα της Δασκάλας.....	σ.37
4.2. Πρότυπα Παιδαγωγών.....	σ.37
4.3.Η Μεσοπολεμική κοινωνία.....	σ.38

4.4. Η εργαζόμενη Μητέρα.....σ.42

4.5. Κοινωνικές Αντιλήψεις.....σ. 43

-5. Αστικά Επαγγέλματα

5.1. Το φεμινιστικό κίνημα.....σ.45

5.2. Όψεις της γυναικείας εργασίας.....σ.47

5.3. Γ. Καζαντζάκη-Γυναίκες.....σ.50

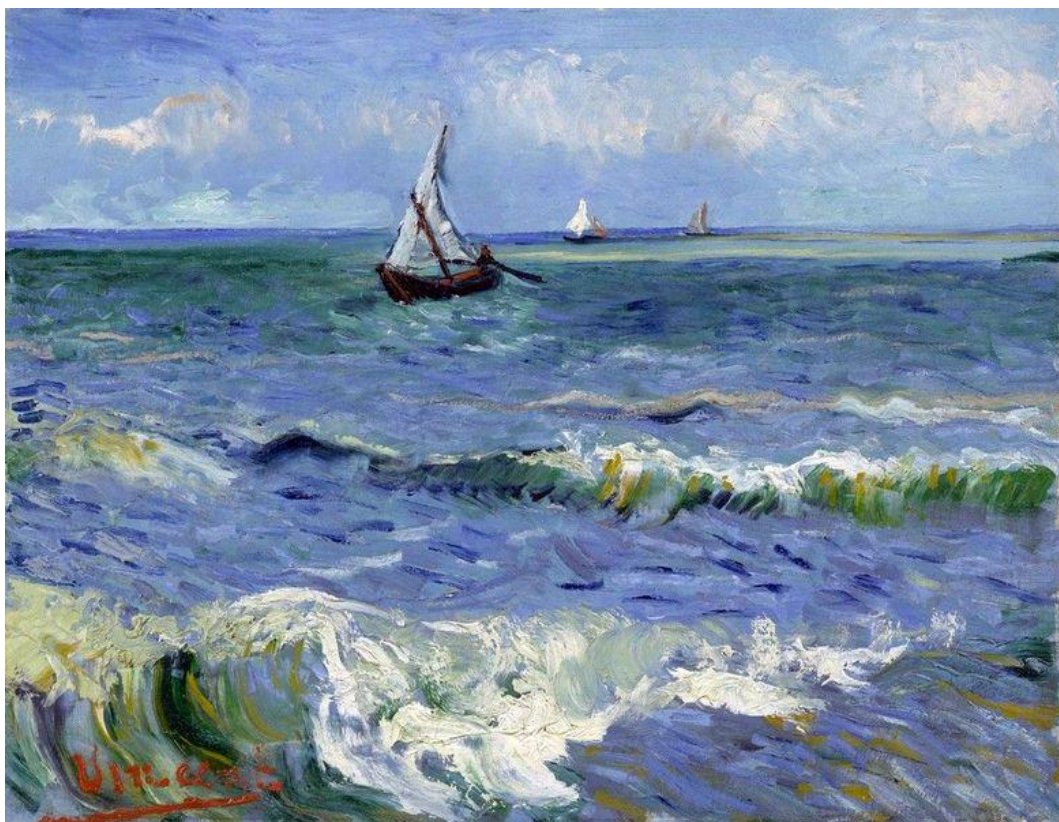
-6. Η κοινωνική θέση της Γυναίκας

6.1. Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αι.....σ.53

6.2. Παπαδιαμάντης-Η Φόνισσα.....σ.53

-Συμπεράσματα.....σ.56

-Βιβλιογραφία.....σ.58

Βίνσεντ Βαν Γκογκ, Βάρκες στη θάλασσα-1888

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μυθιστόρημα: **“Μικρά Ασία-Μαρούσι. Δυο λίρες δρόμο”**, εκδ. Περίπλους, Συγγραφέας: Σάββας Παρίτης

Αποσπάσματα:

Κεφάλαιο 5ο “Η ζωή στην Κω”

Γλίτωσαν από τις χαντζάρες των Τούρκων, αλλά κουβαλούσαν τις επιπτώσεις του ξεριζωμού[...]

Στα χωράφια πήγαιναν τώρα και τα δυο κορίτσια προκειμένου να βοηθήσουν τον Μιλτιάδη, ειδικά τον καιρό της συγκομιδής των φύλλων του καπνού που χρειάζονταν περισσότερα χέρια. Τα φύλλα του καπνού έχουν την ιδιότητα να κλείνουν, όταν δεχτούν απάνω τους το ηλιακό φως. Έτσι πρέπει να συλλεχτούν πριν το ξημέρωμα και να τοποθετηθούν το ένα απάνω στο άλλο[...]

Τα δύο νεαρά κορίτσια, η Ευτυχία και η Μαρία, ξύπναγαν από τα χαράματα μαζί με τον Μιλτιάδη και πήγαιναν στα χωράφια.

Πολλή κούραση και μικρό εισόδημα. Τα καπνά δεν είχαν πια πέραση. Είχαν ενσκήψει οι μεγάλες βιομηχανίες καπνού στον Πειραιά, που έπαιρναν τα φύλλα καπνού από ονομαστές καπνοπαραγωγικές περιοχές της Ελλάδας. Είδαν κι αποείδαν τα τρία αδέρφια, καταλάβανε ότι δεν πήγαινε άλλο. “Ας εγκαταλείψουμε τα χωράφια. Να πάμε κι εμείς στην Αθήνα. Εκεί θα βρούμε δουλειά να ζήσουμε.”

Έτος 1938. Έφτασαν στο λιμάνι του Πειραιά.

Κεφάλαιο 11ο “Εργοστάσιο Παπαστράτου”

Η Ευτυχία και η Μαρία πήγαν να δουλέψουν εκεί. Ήταν γεμάτο εργάτες και εργάτριες.

Στον πρώτο όροφο γινόταν η ανάμιξη του καπνού, όπου γυναίκες με άσπρη ποδιά έκαναν αυτή τη δουλειά, θυμίζοντας περισσότερο νοσοκόμες παρά εργάτριες.

Στον δεύτερο όροφο υπήρχαν οι κοπτικές μηχανές και γινόταν το στέγνωμα του καπνού. Στον τρίτο όροφο βρίσκονταν τα μηχανήματα που έφτιαχναν τα τσιγάρα! “Θα περάσετε απ’ όλα τα στάδια”, τους είπαν. “Έτσι γίνεται εδώ. Για να μάθετε όλη τη δουλειά.”

Έπιασαν δουλειά και ξύπναγαν κάθε μέρα από τα χαράματα, για να είναι εκεί στην ώρα τους. Στο εργοστάσιο δούλευαν τριακόσιες και παραπάνω εργάτριες, η καθεμιά με τον χαρακτήρα της, όπως ήταν φυσικό.

Άλλες πιο απελευθερωμένες και ανεξάρτητες κι άλλες πιο σεμνές και μαζεμένες. Ο επιστάτης που κάθονταν στην πόρτα και τις έβλεπε καθημερινά δυο φορές, μια το πρωί που άρχιζε η βάρδια τους και μια το απόγευμα που σχόλαγαν, τις ήξερε απ’ έξω κι ανακατωτά. Είχε εντοπίσει οπωσδήποτε και τις δυο νεοφερμένες απ’ την αρχή, αφού ήταν φανερό πόσο μουνδιασμένες ήταν και πόσο βρίσκονταν έξω από τα νερά τους. Έτσι τις είχε υπό την προστασία του, κατά κάποιο τρόπο. Κάθε τόσο τους έδινε συμβουλές, για το πώς έπρεπε να προσέχουν τις συναναστροφές τους, ενώ παράλληλα τις καμάρωνες που διατηρούσαν τα επαρχιώτικα χαρακτηριστικά και χτένιζαν τα μαλλιά τους κοτσίδες και δεν είχαν

κοντοκουρεμένα μαλλιά, ένδειξη της απελευθερωμένης, και κατά τη γνώμη του παραστρατισμένης γυναίκας. Ένα πρωί όμως η Μαρία εμφανίστηκε χωρίς κοτσίδα...

Μέσα από το μυθιστόρημα “Μικρά Ασία-Μαρούσι. Δυο λίρες δρόμο”, που έγραψε ο πατέρας μου για τις μνήμες της προσφυγικής οικογένειά μας από τη Σμύρνη, ήρθαν στο νου μου όλες αυτές οι γυναίκες που εργάστηκαν σκληρά από μικρή ηλικία για να μπορέσουν επιβιώσουν. Το μυθιστόρημα αυτό αποτελεί μία μαρτυρία, που αποτυπώνει τη σκληρή εικόνα της εποχής για τον αγώνα της επιβίωσης. Κατά όμοιο τρόπο στην παρούσα διπλωματική εργασία τα λογοτεχνικά μυθιστορήματα που εξετάζονται σε συνδυασμό με την ιστορική έρευνα αποτελούν μία μαρτυρία για τη φύση της γυναικείας εργασίας. Στη συνέχεια θα αναλυθούν τα περιεχόμενα αλλά κι οι στόχοι της παρούσας έρευνας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εποχή που θα μελετήσουμε είναι η εποχή των μεγάλων αλλαγών και εξελίξεων τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό. “Ο μακρύς 19ος αιώνας” όπως είχε χαρακτηριστικά δηλώσει ο Eric Hobsbawm. Σε αυτόν τον αιώνα και ιδίως στα τέλη του παρατηρούνται φαινόμενα όπως αυτών της αστυφιλίας, της βιομηχανικής επανάστασης, της ραγδαίας τεχνολογικής ανάπτυξης αλλά και της δημιουργίας νέων κοινωνικών τάξεων. Μέσα σε αυτό το κλίμα των έντονων αλλαγών και διαφοροποιήσεων αρχίζουν συζητήσεις και προβληματισμοί για τα δικαιώματα του γυναικείου φύλου, το οποίο σταδιακά εισχώρησε ενεργά στην έμμισθη εργασία. Η γυναικεία εργασία στα τέλη του 19ου αιώνα ως και των αρχών του 20ου θα μας απασχολήσει σε όλα τα μέρη της παρούσας έρευνας.

Είναι σημαντικό όμως αρχικά να γίνει αντιληπτό ότι η γυναικεία εργασία δε “γεννιέται” με τη βιομηχανική επανάσταση και την επιρροή της στην ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Αντίθετα προϋπάρχει είτε στην ελληνική επαρχία είτε στις ελληνικές πόλεις σε διάφορες μορφές. Για παράδειγμα εργασία ασκούν οι υπηρέτριες στα σπίτια των αστών, οι αγρότισσες

της υπαίθρου, οι δασκάλες των ελληνικών σχολείων, οι μαίες, οι νοσοκόμες και αργότερα οι εργάτριες μικρών μονάδων βιοτεχνίας.¹ Τέλος αναφερόμενοι στον όρο “γυναικεία εργασία” δεν εννοούμε μόνο την αμειβόμενη με μεροκάματο εργασία. Άλλωστε ο μόχθος, ο κόπος των γυναικών πάντα υπήρχε και θα υπάρχει, ενώ τις περισσότερες φορές ήταν και είναι μη αμειβόμενος. Θα προσπαθήσουμε όμως στην παρούσα εργασία να εστιάσουμε περισσότερο στη γέννηση της έμμισθης εργασίας, που παρατηρείται κατά τα μέσα του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου.

Κύρια σημεία μελέτης αποτελούν οι πέντε εργασιακοί τομείς της γυναικείας εργασίας. Η οποία αναπτύχθηκε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου. Συγκεκριμένα 1) οι γεωργικές εργασίες, 2) η οικιακή εργασία, η οποία αν και ανήκει στα αστικά επαγγέλματα, εντούτοις θα εξεταστεί μονομερώς, 3) το επάγγελμα της Δασκάλας, 4) η εργασία στα εργοστάσια καθώς και 5) τα αστικά επαγγέλματα είτε ως πρόσκαιρα είτε ως “ελευθέρια”. Ταυτόχρονα με τις ιστορικές μελέτες θα εξεταστούν και πρωτογενείς πηγές της ελληνικής αφηγηματογραφίας.

Η συμβολή της λογοτεχνίας στην ιστορική έρευνα είναι μεγάλη, διότι η λογοτεχνία μέσα από τη δημιουργική της φαντασίωση συλλαμβάνει την πραγματικότητα. Επομένως αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο. Ο Γάλλος μυθιστοριογράφος Butor το 1969, θέλοντας να τονίσει την αξία της λογοτεχνίας δήλωσε ότι: *«Το μυθιστόρημα είναι ο κατεξοχήν φαινομενολογικός χώρος, ο κατεξοχήν χώρος όπου σπουδάζουμε με ποιόν τρόπο η πραγματικότητα μας εμφανίζεται ή μπορεί να μας εμφανιστεί. Γι’ αυτό ακριβώς το μυθιστόρημα είναι το εργαστήριο του αφηγήματος»*. Πράγματι οι μορφές που παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα ως σύμβολα με τις διάφορες ψυχικές, διανοητικές και ηθικές τους ιδιότητες, τις δικές τους αξίες, επιθυμίες και φόβους αντανακλούν την πραγματικότητα μιας κοινωνίας. Είναι τόσο εξαρτημένα τα πρόσωπα του μυθιστορήματος από την κοινωνία, στην οποία εντάσσονται που δεν μπορούν παρά να εκφράζουν την ίδια την κοινωνία και τις επικρατούσες αντιλήψεις.

Στην παρούσα εργασία στο πρώτο μέρος της έρευνας παρουσιάζεται η οικονομική συμβολή των γυναικών στην ελληνική αγροτική οικονομία του 19ου αιώνα. Παράλληλα

¹ Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *“Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία”*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 170.

σκιαγραφούνται οι ηρωίδες δύο διηγημάτων, “Σταχτομαζώχτρα” του Αλ. Παπαδιαμάντη και “Η Γυναίκα του Μάλη” του Ζ. Παπαντωνίου, με σκοπό να “ζωντανέψουν” την παραδοσιακή εικόνα της γυναίκας-αγρότισσας στην ελληνική αγροτική κοινωνία του 19ου αιώνα. Στο δεύτερο μέρος αναλύεται το επάγγελμα της υπηρέτριας τόσο ως προς τα αίτια ανάπτυξης τους όσο και ως προς τις συνθήκες. Παράλληλα μελετώνται κρίσιμα ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις των υπηρετριών με τους εργοδότες, τον φόρτο εργασίας καθώς και τις ευθύνες που αναλάμβαναν. Μέσα από το κεφάλαιο αυτό αποσαφηνίζονται ρευστοί όροι, πτυχές και έννοιες της οικιακής εργασίας.

Στη συνέχεια στο τρίτο μέρος μέσα από τη μελέτη της γυναικείας εργασίας στις βιομηχανικές μονάδες της Ελλάδας καταρρίπτονται μύθοι γύρω από τη φύση της γυναικείας εργασίας. Στην προσπάθεια αυτή μελετάται το μυθιστόρημα του Κων. Θεοτόκη “Η Τιμή και το Χρήμα”. Προχωρώντας στο τέταρτο μέρος σκιαγραφείται το επάγγελμα της Δασκάλας. Μέσα από τη συμβολή εκπαιδευτικών, όπως της Ε. Αλεξίου αλλά και του συγγραφικού της έργου αντλούμε μία τεράστια πηγή πληροφοριών για την εξέλιξη της γυναικείας εργασίας αλλά και τις συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου.

Φτάνοντας στο πέμπτο μέρος εξετάζονται τα αστικά επαγγέλματα, τα οποία χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, στα πρόσκαιρα και στα “ελευθέρια”. Επιπρόσθετα το έργο της Γ. Καζαντζάκη με τίτλο “Οι Γυναίκες” αναδεικνύει όχι μόνο τις πτυχές της γυναικείας εργασίας αλλά και τους προβληματισμούς, τις σκέψεις ακόμη και τα συναισθήματα των γυναικών εκείνης της εποχής. Τέλος στο έκτο μέρος γίνεται μία συνοπτική αναφορά στην κοινωνική θέση των γυναικών της εξεταζόμενης περιόδου, η οποία είναι αλληλένδετη με το εξεταζόμενο θέμα της γυναικείας εργασίας. Το μυθιστόρημα του Α. Παπαδιαμάντη με τίτλο “Η Φόνισσα” αποτελεί το κατεξοχήν τρανταχτό παράδειγμα της αβάσταχτης ζωής που βίωναν οι γυναίκες της ελληνικής κοινωνίας στα τέλη του 19ου και των αρχών του 20ου.

Όπως κάθε εργασία έχει τις οφειλές της έτσι κι εδώ οφείλω να ευχαριστήσω προσωπικά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Ελευθερία Ζέη, όχι μόνο για την καθοδήγησή της ως προς τον τρόπο συγγραφής της διπλωματικής εργασίας αλλά και για την έμπνευση που μας μετέδωσε μέσα από το συνεχές μοίρασμα των γνώσεων της.

1. ΠΡΟ-ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

1.1. Οι Γυναίκες στο Χωράφι

Κατά τα μέσα του 19ου αιώνα η θέση της γυναίκας στην ελληνική υπαίθρο είναι πολύ διαφορετική απ' αυτήν της πόλης. Στην επαρχία οι γυναίκες αν και εργάζονται αμισθί, εντούτοις ο ρόλος τους στις αγροτικές εργασίες είναι ιδιαίτερα βαρυσήμαντος. Αυτό συμβαίνει, διότι η οικογένεια είναι η βασική παραγωγική μονάδα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Εν αντιθέσει οι γυναίκες των πόλεων είναι άεργες, καθώς περιορίζονται στα οικιακά τους καθημερινά καθήκοντα. Παρ' όλα αυτά η έννοια του νοικοκυριού είναι πολύ ουσιαστική, διότι είναι η βασική μονάδα παραγωγής της προβιομηχανικής ελληνικής υπαίθρου. Εν συνεχεία με την ανάπτυξη των αστικών κέντρων το νοικοκυριό της πόλης κληρονόμησε πολλά απ' τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας κι εργασίας. Επομένως τα συστήματα οικογενειακής οργάνωσης των πόλεων και της υπαίθρου δεν διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους.²

² Ελευθερία Ζέη, *Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα: Ο μετασχηματισμός του καθημερινού*, Στον συγγραφικό τόμο Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος, *“Η Ελλάδα τον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία”*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 168.

Γυναίκες αγρότισσες, Γκραβούρα του 19ου αι. Ed. Dodwell, Views of Greece

Ποιος είναι όμως ο οικονομικός ρόλος των γυναικών στις αγροτικές οικογένειες της ελληνικής υπαίθρου; Ας δούμε επιγραμματικά τρεις βασικούς τύπους οικογενειακής οργάνωσης και διαγενεακής μεταβίβασης ελληνικών γεωργικών πληθυσμών του 19ου αιώνα. Αρχικά οι γεω-κτηνοτροφικοί πληθυσμοί της κεντρικής και βόρειας ηπειρωτικής Ελλάδας θεωρούσαν απαραίτητη την ισομερή διανομή της κληρονομιάς. Η μεταβίβαση όμως της κληρονομιάς πραγματοποιούνταν μόνο μεταξύ αρρένων προγόνων. Με άλλα λόγια οι γυναίκες-απόγονοι ήταν αποκλεισμένες από τη διανομή γης, ζώων και γενικότερα μέσων παραγωγής. Από την άλλη στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα οι γυναίκες-απόγονοι κληρονομούσαν εκτός από προικιά και παραγωγικούς πόρους. Τέλος στη νησιωτική Ελλάδα οι γεωγραφικές κοινότητες προίκιζαν τις γυναίκες με μεγάλη περιουσία και κάθε μορφής οικογενειακών περιουσιακών στοιχείων ακόμα και της ίδιας τους της οικίας. Συνεπώς γίνεται αντιληπτό ότι η θέση της γυναίκας διέφερε από τόπο σε τόπο, καθώς σε κάποιες περιοχές ο οικονομικός της ρόλος ήταν πολύ περιορισμένος, ενώ σε άλλες ιδιαίτερα ενισχυμένος.³

³ Σωκράτης, Δ. Πετμεζάς, Οι Κοινωνικές Δομές κατά τον 19ο αιώνα, Στον συγγραφικό τόμο Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος, "Η Ελλάδα τον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία", εκδ. Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 65-67.

Στο ζήτημα της εργασιακού ρόλου των γυναικών η εργασία της γυναίκας-αγρότισσας συνδέεται με τη συλλογικότητα, τη σύμπραξη και την αλληλοβοήθεια, στοιχεία που χαρακτήριζαν και χαρακτηρίζουν μέχρι σήμερα τη μορφή των αγροτικών κοινωνιών. Οι γυναίκες ως μέρος ενός αδιάσπαστου συνόλου για παράδειγμα ενός χωριού ή νησιού όφειλαν να συνδράμουν μέσω της αγροτικής εργασίας στον αγώνα της επιβίωσης. Ο διαχωρισμός των γυναικών από τις αγροτικές εργασίες ίσχυε μόνο για τις εύπορες οικονομικά οικογένειες, στις οποίες ο τρόπος διαβίωσης ήταν πολύ διαφορετικός. Με άλλα λόγια η φτώχεια των κατοίκων συνέβαλε στη δημιουργία των πολλαπλών ρόλων των γυναικών. Τέλος οι γυναίκες της ελληνικής υπαίθρου αν και μέλη μια πατριαρχικής, αυστηρά παραδοσιακής οικογένειας, η θέση τους είχε πρωτεύοντα ρόλο τόσο στην οικογένειά είτε ως μάνα και αρχηγό στη λήψη αποφάσεων όσο και στο χωράφι ως αγρότισσα-εργάτρια της αγροτικής κοινωνίας.⁴

Για παράδειγμα στα χωριά της προβιομηχανικής Κέρκυρας του 19ου αιώνα βασικές πηγές επιβίωσης ήταν οι αμπελοκαλλιέργειες, η λαχανοκομία, η παραγωγή γεώμηλων κι οι ελλαιοκαλλιέργειες. Τα δημητριακά παράλληλα κάλυπταν το 20% των αναγκών του πληθυσμού. Οι δουλειές αυτές ήταν πολύ σκληρές και απαιτούσαν πολλά εργατικά χέρια, καθώς δεν υπήρχαν σύγχρονα συστήματα άρδευσης ή λίπανσης. Το όργωμα γινόταν με ξύλινο άροτρο που σερνόταν από βόδια ή αγελάδες. Οι γυναίκες επομένως συχνά απασχολούνταν με την φροντίδα των ζώων του αγροκτήματος, τα οποία ήταν άκρως απαραίτητα κι αναντικατάστατα για τη συνέχεια της αγροτικής εργασίας.⁵

Στο σημείο αυτό ας εξετάσουμε μία αγροτική κοινότητα της ελληνικής υπαίθρου στο νομό Βοιωτίας και συγκεκριμένα αυτή της Δροσοπογής. Οι μελέτες στην εν λόγω κοινότητα καθώς κι οι μαρτυρίες των αγροτών κάνουν φανερό τη δυναμική συμβολή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία της αγροτικής οικονομίας του τόπου στα τέλη του 19ου και των αρχών του 20ου. “Με τη γεωργία δεν ασχολούμαι καθόλου όπως παλιά οι μαμάδες μας”, δηλώνει μία τωρινή κάτοικος της περιοχής. Οι γυναίκες μάλιστα εκτός απ’ το χωράφι

⁴ Γιώργος Προγουλάκης, “Στην Κέρκυρα του 19ου αι. Πλεονασματικά χωριά και ελλειμματικές εκμεταλεύσεις”, άρθρο στον 4ο τόμο “Ιστορικά”, Τεύχος 7ο, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1987, σ. 65-76.

⁵ Προγουλάκης, ό.π., σ. 75-80.

απασχολούνταν με τη συντήρηση λαχανόκηπων, τη φροντίδα και τη σίτιση οικόσιτων ζώων, το ζύμωμα του ψωμιού, την τυροκομία και το μαγείρεμα. Αν και ο χώρος της οικίας ήταν ανέκαθεν γυναικεία επικράτεια εντούτοις το χωράφι δεν ήταν αποκλειστικά ανδρική. Οι γυναίκες απασχολούνταν τόσο με το νοικοκυριό όσο και με τις γεωργικές εργασίες. Συνεπώς τα πεδία κι οι χώροι δράσης των δύο φύλων, όχι μόνο δεν δύναται να διχοτομηθούν ή να διακριθούν μεταξύ τους αλλά λειτουργούν πολύ περισσότερο ως συγκοινωνούντα δοχεία υπό το πρίσμα της συμπληρωματικότητας.⁶

Η άτυπη οικονομική συμβολή της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία αλλά και το γεγονός ότι επωμιζόταν επίσης τα βάρη της οικογένειας είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη εργασιακή φόρτιση στην καθημερινότητά της. Ο συζυγικός ρόλος των γυναικών της κοινότητας διαφαίνεται μέσα από μαρτυρίες αγροτών. Συγκεκριμένα ο κυρ-Πέτρος ανέφερε: “Εμείς τότε όταν θέλαμε να παντρευτούμε δεν κοιτάγαμε ούτε ομορφιές, ούτε λούσα. Οι εποχές ήταν δύσκολες και κοιτάγαμε να βρούμε γυναίκες που να στέκονται δυνατά στα προβλήματα του συζύγου, του νοικοκυριού, του χωραφιού. Εκείνα τα χρόνια τράβαγε καλά η γυναίκα.”, “Έσκαβε το χωράφι, έφτιαχνε τα παιδιά για το σχολείο, μαγείρευε για τους εργάτες, ζύμωνε το ψωμί για το φούρνο”. Σκιαγραφείται κατά αυτόν τον τρόπο το παραδοσιακό πρότυπο της εργατικής γυναίκας, μιας γυναίκας δηλαδή “νοικοκυράς”, “δουλεύτρας”, “μάννας” της οποίας, όμως ο ρόλος παρέμενε αθέατος. Η κοινωνική θέση της γυναίκας ήταν εμφανώς υποδεέστερη έναντι των ανδρών. Η περιουσία για παράδειγμα κληρονομούνταν μόνο από πατέρα σε γιο, ενώ παράλληλα η διαιώνιση του πατρικού ονόματος είχε ύψιστη σημασία για την αγροτική κοινότητα.⁷

1.2. Α. Παπαδιαμάντης-Η Σταχτομαζώχτρα

Ο ρόλος των γυναικών ως στυλοβάτης της ελληνικής οικογένειας αλλά και βάση της παραγωγικής διαδικασίας διαφαίνεται και μέσα από την ελληνική αφηγηματογραφία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ηθογραφικό διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη με τίτλο “Η Σταχτομαζώχτρα”. Το λογοτεχνικό αυτό έργο δημοσιεύτηκε για

⁶ Μιχάλης Πέτρου, “Μετανάστες και γυναικεία εργασία σε μια αγροτική κοινότητα: έμφυλος επαναπροσδιορισμός του εργασιακού χώρου και αναπαραστάσεις του φύλου”, *The Greek Review of social research*, Α' /2008, 125, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 44-49.

⁷ Πέτρου, ό.π., σ. 53.

πρώτη φορά το 1889 στην εφημερίδα “Εφημερίς” κι αποτυπώνει τη ζωή στη Σκιάθο τη δεκαετία του 1870. Η ηρωίδα θεία-Αχτίτσα αποτελεί ένα τρανταχτό παράδειγμα της φτώχειας, ελληνικής αγροτικής ζωής στα τέλη του 19ου αιώνα. “...είχεν ιδεί την προίκα της κόρης της πωλούμενην επί δημοπρασίας προς πληρωμήν των χρεών αναξίου γαμβρού”, “Ήτο απ’ εκείνας που δεν έχουν στον ήλιο μοίρα”.⁸⁹

Θα λέγαμε ότι ηρωίδα αποτυπώνει το πρότυπο της “αντρογυναίκας”, που προσπαθώντας να αναθρέψει τα εγγόνια της αναλαμβάνει ποικίλους ρόλους και εργασίες. “έβαλε τα δυνατά της, κ’ επροσπαθούσε όπως όπως να ζήσει τα ορφανά”, “εβοτάνιζε, αργολογούσε, εμάζωνε ελιές, εξενοδούλευε, εμάζωνε κούμαρα και τα έβγαζε ρακί.”, “Είτα κατά τον Οκτώβριον, άμα ήνοιγαν τα ελαιοτριβεία, έπαιρνεν ένα είδος πήχυν, εν πενηντάρι εκ λευκοσιδήρου, μία στάμναν μικράν, κ’ εγύριζεν εις τα ποτόκια, όπου κατεστάλαζαν αι υποσταθμοί του ελαίου, κ’ εμάζωνε την μούργα”, “Διά της μεθόδου ταύτης ωκονόμει όλον το ενιαύσιον έλαιον του λυχναρίου της.”¹⁰

⁹ Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Σταχτομαζώχτρα*, εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 2003, σ. 7.

¹⁰ Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σ. 9.

Αξιοσημείωτη αποτελεί η αναφορά του έργου στην εργασία κι άλλων πτωχών γυναικών. Η θεία-Αχτίτσα είχε ως κύριο επάγγελμα το μάζεμα των σταχιών και αναγκαζόταν τους θερινούς μήνες να παίρνει καθημερινά το πλοίο και να ταξιδεύει ως την Εύβοια. Εκεί συναντούσε και τις υπόλοιπες εργάτριες. “Εκεί, μετ’ άλλων πτωχών γυναικών, ησχολείτο συλλέγουσα τους αστάχους, τους πίπτοντας από των δραγμάτων των θεριστών, από των φορτωμάτων και κάρρων. Κατ’ έτος, οι χωρικοί της Ευβοίας και τα χωριατόπουλα έρριπτον κατά πρόσωπον αυτών το σκώμμα: Να! Οι φ’στάνες! Μας ήραν πάλιν οι φ’στάνες!”

Παράλληλα ως προς το πρότυπο της παραδοσιακής γυναίκας- δουλεύτρας, που δεν αποζητά κάτι για τον εαυτό της αλλά υπομένει σιωπηλά τις κακουχίες, διαφαίνεται και μέσα από την περιγραφή του χαρακτήρα της. “Αλλ’ αυτή έκυπτεν υπομονητική, σιωπηλή, συνέλεγε τα ψιχία εκείνα της πλούσιας συγκομιδής του τόπου”. Τέλος πρότυπο αποτελεί και ο μητρικός της ρόλος καθώς αγαπούσε κι εφρόντιζε τα εγγόνια της σαν δικά της παιδιά, ενώ στιγμή δεν παραμελούσε τα μητρικά της καθήκοντα: “Και τι δεν ήθελεν υποστή, προς ποίας θυσίας ηδύνατο να οπισθοδρομήση, δια την αγάπην των δύο τούτων παιδιών, τα οποία ήσαν δις παιδιά δι’ αυτήν, καθ’ όσον ήσαν τα τέκνα του τέκνου της!”¹¹

1.3 Ζ. Παπαντωνίου- Η γυναίκα του Μαλή

Ένα ακόμη ηθογραφικό διήγημα που μας κατατοπίζει στις συνθήκες της γυναικείας αγροτικής εργασίας αυτή τη φορά των αρχών του 20ου αιώνα είναι το διήγημα του Ζ. Παπαντωνίου με τίτλο “Η γυναίκα του Μαλή”. Το διήγημα αυτό εκδόθηκε το 1927 και αντικατοπτρίζει τόσο την κοινωνική θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία της εποχής όσο και τη γυναίκα-σύμβολο, που δεν υποκύπτει στην αδύναμη σωματική φύση του φύλου της.¹²

Η ιστορία αρχικά λαμβάνει χώρα σ’ ένα ορεινό χωριό, στην περιγραφή του όμοιο με το Καρπενήσι, το χωριό του συγγραφέα. Στον τόπο του έργου οι κάτοικοι βιοπορίζονται από τις γεωργικές κυρίως εργασίες καθώς και την κτηνοτροφία. Η ηρωίδα του κειμένου η γυναίκα

¹¹ Παπαδιαμάντης, ό.π, σ. 8-11.

¹² Ζαχαρίας Παπαντωνίου, *Τα Διηγήματα*, Αθήνα 1990, εκδ. Νεφέλη, σ. 74.

του Μάλη, αποτελεί την κλασική ηρωίδα της ελληνικής γεωργικής κοινωνίας των αρχών του 20ου αιώνα. Τη γυναίκα, δηλαδή που στέκεται βράχος στην οικογένειά της. Αυτήν που εργάζεται σκληρά στα χωράφια, που προστατεύει τον άνδρα της από τους χωροφύλακες και που ζει πλήρως αφοσιωμένη στην οικογένειά της. Οι αρετές της υπομονής, της αγάπης, της εγκράτειας, της ταπεινής ζωής είναι αυτές που χαρακτηρίζουν την Ελληνίδα αγρότισσα. Ο συγγραφέας με τον πιο ρεαλιστικό και άμεσο τρόπο θέτει τον αναγνώστη σε σκέψεις για την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Οι σκληρές συνθήκες εργασίας, που βίωναν οι γυναίκες των χωραφιών συχνά τους οδηγούσαν σε αναπάντεχο θάνατο κατά τη διάρκεια του καθημερινού μόχθου τους. Έτσι κι η ανώνυμη ηρωίδα του έργου, η γυναίκα του Μάλη εξουθενωμένη από την πολλή εργασία και τις πολλές κακουχίες ξεψυχά ξαφνικά μια μέρα μέσα στο χωράφι της.¹³

2. Η ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ (19ο-20ο αι)

2.1. Το επάγγελμα της Υπηρέτριας

Το επάγγελμα της υπηρέτριας καταγράφεται επίσημα στην Ελλάδα γύρω στο 1861 σύμφωνα με τα στοιχεία της τότε επίσημης απογραφής. Συγκεκριμένα στις ελληνικές πόλεις, Αθήνα, Ερμούπολη και Πάτρα συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό του γυναικείου υπηρετικού προσωπικού. Παρ' όλα αυτά είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι το επάγγελμα της υπηρέτριας προϋπήρχε ήδη από τον 18ο αιώνα, οπού οι γυναίκες-κάτοικοι των ελληνικών νησιών του Αιγαίου ταξίδευαν στη Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη κι Αίγυπτο για να εργασθούν ως υπηρέτριες. Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι το επάγγελμα αυτό δεν εμφανίζεται αποκλειστικά με την ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων απλώς σταδιακά με τον εκσυγχρονισμό τους αυξάνεται κι ο αριθμός των υπηρετριών.¹⁴

Συγκεκριμένα γύρω στο 1879 καταγράφονται 15.598 υπηρέτριες σε συνολικό πληθυσμό 1.679.470 κατοίκους. Ενώ το 1920 καταγράφονται 32.550 υπηρέτριες σε συνολικό πληθυσμό

¹³ Παπαντωνίου, ό.π., σ. 74-76.

¹⁴ Ζιζή Σαλίμπα, *Από υπηρέτρια νοικοκυρά: η διάχυση του υλικού πολιτισμού στα λαϊκά στρώματα της πόλης (19ος-20ος αιώνας)*, στον συλλογικό τόμο: *Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ. 99.

5.021.790. Ο αριθμός δηλαδή των υπηρετριών αυξάνεται σε ποσοστό άνω του 50%. Το ποσοστό μάλιστα ανεβαίνει απότομα όταν καταφθάνουν μαζικά στο λιμάνι του Πειραιά πρόσφυγες από την Κρήτη το 1868¹⁵ και από την Μ. Ασία το 1922 καθώς και μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου.¹⁶

Πού οφείλεται όμως η ταχεία ανάπτυξη της γυναικείας οικιακής εργασίας κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου; Οι μελέτες γύρω από την γυναικεία εργασία αλλά και την ιστορία των πόλεων αναφέρουν ως κύρια αίτια:

1. Τα προβλήματα εκβιομηχάνησης των ελληνικών πόλεων
2. Τη δυσκολία εκσυγχρονισμού της ελληνικής υπαίθρου
3. Τον αργό και άνισο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης στις ελληνικές περιοχές
4. Την ανάδυση μίας μεσαίας και μεγαλοαστικής τάξης στην ελληνική κοινωνία.¹⁷

Επομένως τα παραπάνω αίτια οδήγησαν στην ανάγκη αναζήτησης εργασίας από τους γυναικείους πληθυσμούς καθώς και στην σταδιακή μετανάστευσή τους προς τα αστικά κέντρα.¹⁸

Στους λόγους μετανάστευσης των γυναικών για να εργασθούν στις πόλεις ως υπηρέτριες εγγράφεται και το ζήτημα της μόρφωσης. Αν και δεν αναφέρεται συχνά από την ελληνική ιστοριογραφία, παρ' όλα αυτά σύμφωνα με την έρευνα της ιστορικού Βιολέττας Χιονίδου πολλές γυναίκες-κάτοικοι των Κυκλάδων δηλώνουν ότι την περίοδο του 1915-1921 αναζητούσαν εργασία με σκοπό τη μόρφωση αλλά και την υιοθέτηση ενός μοντέρνου τρόπου ζωής. Σε κάθε περίπτωση όμως ο βασικός λόγος αναζήτησης εργασίας ήταν ο οικονομικός. Οι ανεπαρκείς οικονομικοί πόροι της οικογένειας για τη διατροφή των μελών της καθώς κι η ανάγκη για επιβίωση ωθούν κυρίως τα νεαρά κορίτσια να εγκαταλείψουν τις

¹⁵ 1867-68 κρίση της ιστιοφόρου ναυτιλίας

¹⁶ Σαλίμπα, ό.π., σ. 100.

¹⁷ Η νέα κοινωνική τάξη αναδύεται με τη συγκρότηση του γυναικείου κεφαλαίου, δηλαδή της προίκας αλλά και τη μαζική διείσδυση των προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας. (αρχές 20ου αι.)

¹⁸ Ελευθερία Ζέη, *Το υπηρετικό προσωπικό στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο των νεότερων χρόνων: ένα διστακτικό ιστοριογραφικό πεδίο*, στον συλλογικό τόμο: *Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ. 37-38.

επαρχιακές πόλεις, τα άγονα νησιά αλλά και τις ορεινές περιοχές της Ελλάδας με σκοπό να μεταναστεύσουν στα αστικά κέντρα της χώρας.¹⁹

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι στις πόλεις, όπου υπήρχαν εργοστασιακές μονάδες και ως εκ τούτου οι γυναίκες είχαν περισσότερες επιλογές, δεν επέλεξαν να ασκήσουν το επάγγελμα της υπηρέτριας. Συγκεκριμένα στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας με βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες, όπως Ερμούπολη, Άνω Σύρος, Αθήνα, οι υπηρέτριες προέρχονταν αποκλειστικά από την ύπαιθρο και τη νησιωτική Ελλάδα, ενώ οι γυναίκες των πόλεων εργάζονταν μόνο στα εργοστάσια. Μετά τη μεσοπολεμική περίοδο μάλιστα η εμφάνιση του αργαλειού συνέβαλε στη δραστική μείωση του υπηρετικού προσωπικού.²⁰

2.2. Όψεις της οικιακής εργασίας

Η έννοια της “οικιακής εργασίας” έχει διαφορετικές σχέσεις, ερμηνείες καθώς και πρακτικές από οικία σε οικία. Για τον λόγο αυτό έχει προβληματίσει ιδιαίτερα τόσο την ελληνική όσο και την ευρωπαϊκή ιστοριογραφική έρευνα. Η μελέτη της μάλιστα διερευνά αλλά και διερευνάται γύρω από πολλά ιστορικά πεδία. Για παράδειγμα την ιστορία των πόλεων, την ιστορία των γυναικών, του φύλου, της οικογένειας, των κοινωνιών, της εργασίας κ.ά. Ο κύριος προβληματισμός γύρω από την οικιακή εργασία άπτεται γύρω απ’ το ζήτημα του ορίου ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Πριν παρουσιαστεί όμως μια συνοπτική χαρτογράφηση της γυναικείας οικιακής εργασίας στο παρόν κεφάλαιο θα πρέπει να τονισθεί ότι η γνώση των ιστορικών γύρω απ’ αυτήν παραμένει ελλιπής σε πολλά σημεία ιδίως ως προς τις εξωτερικές βοηθούς, τροφούς και παραμάνες. Επομένως οφείλουμε να λάβουμε υπόψιν μας ότι πολλές γυναίκες του επαγγέλματος αυτού παραμένουν “αόρατες” στην ιστοριογραφική έρευνα. Για να προσεγγίσουν βέβαια οι ιστορικοί όσον το δυνατόν

¹⁹ Βιολέττα Χιονίδου, *Υπηρέτριες στην Ελλάδα, 19ος-20ος αιώνας: μορφές και σχέσεις εργασίας, στον συλλογικό τόμο: Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ. 89.

²⁰ Χιονίδου, *ό.π.*, σ.92.

περισσότερο την προσωπική φωνή των υπηρετριών αντλούν συχνά πληροφορίες από δημοσιευμένα ημερολόγια, βιογραφίες και προσωπικές μαρτυρίες του 20ου αιώνα.²¹

Ξεκινώντας από τις έννοιες, τις κατηγορίες αλλά και τα όρια των διακρίσεων ανάμεσα τους γίνεται αντιληπτό τόσο από την ελληνική ιστοριογραφία όσο κι από την ελληνική αφηγηματογραφία ότι υπάρχει μία πλούσια τυπολογία των μορφών του επαγγέλματος της οικιακής εργασίας, γεγονός που αποδεικνύει τον πληθυντικό χαρακτήρα της. Συναντάμε όρους όπως έμμισθη-άμισθη²² εργασία, ελευθερία-δουλεία ή ακόμα υπηρέτριες, ψυχοκόρες, ψυχοπαίδες, δουλεύτρες, ρογιασμένες. Η ίδια περίπου ποικιλομορφία παρουσιάζεται και στο είδος των εργασιακών σχέσεων καθώς και στις διαφορετικές στρατηγικές ανταλλαγής υπηρεσιών. Σχέσεις και στρατηγικές που με τη σειρά τους δημιουργούν νέες μορφές συγγένειας²³, οι περισσότερες απ' αυτές ταξικά κατώτερες από τις βιολογικές. Παράλληλα δυσδιάκριτα είναι και τα όρια ανάμεσα στις ηλικίες των υπηρετριών, καθώς τότε συναντάμε ανήλικα κορίτσια, τότε νεαρές κοπέλες και τότε ηλικιωμένες γυναίκες. Τέλος γύρω από την οικιακή εργασία εξετάζονται έννοιες όπως αυτές της τιμής, της ενάρετης συμπεριφοράς καθώς και της εθελοντικής υποταγής.²⁴

Ας αποσαφηνίσουμε στο σημείο αυτό τους όρους της “υπηρέτριας” και της “ψυχοκόρης”. Ο όρος της ψυχοκόρης μας είναι περισσότερο γνώριμος από τα ελληνικά διηγήματα και μυθιστορήματα, στα οποία χρησιμοποιείται εκτενώς. Συχνά διαβάζουμε για ορφανά κορίτσια από την Μ. Ασία που η μοίρα τα οδήγησε στο λιμάνι του Πειραιά. Η έννοια της ψυχοκόρης στις αγροτικές οικογένειες ήταν περίπου ταυτόσημη με αυτήν της παρακόρης. Σήμαινε δηλαδή την πρόταση κάποιου αστού μακρινού συγγενή για την ανατροφή της νεαρότερης κόρης της οικογένειας. Την κόρη αυτή η αστική οικογένεια είχε την υποχρέωση να την προικίσει αλλά και να της προσφέρει τη στοιχειώδη μόρφωση. Η πρόταση αυτή προκαλούσε μεγάλη οικονομική ανακούφιση στους αγρότες γονείς, που δυσκολεύονταν να

²¹ Χιονίδου, ό.π., σ. 95.

²² Η άμισθη εργασία σηματοδοτεί την εργασία που βασίζεται σ' ένα πολύπλευρο εθιμικό σύστημα ανταλλαγής υπηρεσιών της ελληνικής επαρχίας. Σε αυτό ανήκουν οι θεσμοί της ψυχοκόρης και της βυζάστρας, επαγγέλματα τα οποία δεν πληρώνονται με χρήματα αλλά με ανταλλάγματα όπως τροφή, στέγη, μόρφωση, ένδυση και προστασία.

²³ Πρακτικές υιοθεσίας, μεταβίβαση περουσικών στοιχείων ως αποζημίωση της έλλειψης μισθών. Βλ. Ζέη, ό.π., σ.43.

²⁴ Ζέη, ό.π., σ.43.

φέρουν τα προς το ζην. Έτσι τα νεαρά κορίτσια της ελληνικής υπαίθρου εγκατέλειπαν την οικογένειά τους με σκοπό να υιοθετηθούν είτε νόμιμα είτε άτυπα από εύπορες και συχνά άτεκνες οικογένειες των αστικών κέντρων.²⁵

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι μία βασική διαφορά ανάμεσα στους δύο όρους έγκειται στο γεγονός ότι οι υπηρέτριες αφορούν μία επαγγελματική κατηγορία, ενώ οι ψυχοκόρες επρόκειτο κατά βάση για θετές θυγατέρες. Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η διαφορά τους ως προς τα εργασιακά δικαιώματα. Ιδίως κατά τη μεσοπολεμική περίοδο ο θεσμός της ψυχοκόρης είχε εμφανώς λιγότερα δικαιώματα από την υπηρέτρια. Συγκεκριμένα εργάζονταν αμισθί, δε διέθεταν βιβλιάριο εργασίας και δεν υιοθετούνταν επισήμως από τις αστικές οικογένειες παρ' όλο που ήταν μικρότερες σε ηλικία από τις υπηρέτριες. Ως ανταπόδοση των υπηρεσιών τους οι θετοί κηδεμόνες αναλαμβάνουν να εξασφαλίσουν την ανατροφή τους προσφέροντας τους ανταλλάγματα όπως βιβλία, φάρμακα και φαγητό. Αν και δε γνωρίζουμε πάρα πολλά για τα καθήκοντα τους, μέσα από την ιστορική και λογοτεχνική βιβλιογραφία αντιλαμβανόμαστε ότι εργάζονταν το ίδιο κοπιαστικά ίσως και πιο σκληρά από τις υπηρέτριες, γι' αυτό και ο όρος της ψυχοκόρης σταδιακά ταυτίστηκε με την έννοια της "δουλεύτρας".²⁶

²⁵ Ίρις Αυδή-Καλκάνη, *"Υπηρέτριες. Η πικρή ιστορία τους στην Ελλάδα"*, Αθήνα 2023, εκδ. Γκοβόστη, σ.27

²⁶ Χιονίδου, *ό.π.*, σ.80, 82-3.

Κέρκυρα μέσα από φωτογραφίες του 1900-Μπενίτσες Αγρόκτημα, Υπηρέτριες . Πηγή: AtCorfu

Ένα άλλο σημείο εξέτασης αφορά τη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των μελών και του υπηρετικού προσωπικού σε ένα αστικό σπίτι. Η σχέση εργοδοτών-υπηρετριών χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα πολύπλοκη, διότι δεν παρέμεινε σταθερή. Αντίθετα εξελίχθηκε μέσα στον χρόνο. Για παράδειγμα συχνά παρατηρείται η άτυπη υιοθεσία να καταλήγει σε επίσημη. Πράγματι σε πολλές περιπτώσεις η ιστοριογραφία έρχεται αντιμέτωπη με ασαφείς όρους και προτάσεις όπως “την πήραμε σαν δικό μας παιδί”. Τα κορίτσια που προορίζονταν για υιοθεσία ήταν συνήθως ηλικίας 12 με 13 ετών. Από την άλλη υπήρχαν άλλες περιπτώσεις, στις οποίες οι εργοδότες έδωχναν με ευκολία τις υπηρέτριες από τα σπίτια

τους, διότι έκριναν ελλιπή τα προσόντα τους χαρακτηρίζοντας τες μάλιστα “ανεπίδεκτες διορθώσεως”.²⁷ Σε κάθε περίπτωση ξεκινώντας από τον κύριο του σπιτιού, αυτός ήταν κατεχοχήν υπεύθυνος για την κάλυψη των εξόδων της οικίας του και την εξασφάλιση ποσών για τη μισθοδοσία του υπηρετικού προσωπικού. Η κυρία του σπιτιού από την άλλη διαχειριζόταν τα καθήκοντα του υπηρετικού προσωπικού. Οι σχέσεις επομένως εργοδοτών-υπηρετικού προσωπικού διαμορφώνονταν κυρίως μεταξύ της κυρίας του σπιτιού, ενώ παράλληλα αναπτύσσονταν αποκλειστικά μέσα στους τοίχους της εκάστοτε οικίας.²⁸

Για να κατανοήσουμε όμως βαθύτερα τις σχέσεις εργοδοτών με το υπηρετικό προσωπικό είναι ανάγκη να αποσαφηνίσουμε τα καθήκοντα των υπηρετριών μέσα σε ένα σπίτι. Το φάσμα αυτών είναι ιδιαίτερα ευρύ. Συγκεκριμένα οι υπηρέτριες παρείχαν διάφορες υπηρεσίες όπως συντροφιά στις εργοδότες, συνοδεία σε κοινωνικές εκδηλώσεις, θηλασμό των νεογνών, μέγλωμα των παιδιών ή υπηρετικούς καθορισμένους ρόλους (π.χ. μαγείρισσα, καμαριέρα, αγοράστρια). Υπήρχε επίσης η σπάνια περίπτωση μια μικροαστική οικογένεια να μην είχε μητρική φιγούρα στο σπίτι και να προσλάμβανε μία ενήλικη υπηρέτρια για την αναπλήρωση αυτής της έλλειψης.²⁹ Από τις αγγελίες μάλιστα στα τέλη του 19ου αιώνα γίνεται αντιληπτό ότι ζητείται ένα πιο εξειδικευμένο υπηρετικό προσωπικό με προσόντα καμαριέρας, μαγείρισσας, ράφτρας και τραπεζιέρας. Ενδεικτικό αυτής τάσης προς εξειδίκευση είναι το Ίδρυμα “Αμαλίσσιον Εθνικόν Ορφανοτροφείον Κορασίων”, στο οποίο τα μικρά κορίτσια εκπαιδεύονταν και ως προς τις οικιακές εργασίες με σκοπό τη μελλοντική τους επαγγελματική αποκατάσταση. Τέλος οι ανειδίκευτες υπηρέτριες παρουσιάστηκαν μέχρι και τη δεκαετία του 1950 και είναι αυτές που εργάζονταν ατελείωτες ώρες, από την ανατολή μέχρι τη δύση του ηλίου κάνοντας όλες τις οικιακές εργασίες και αναλαμβάνοντας τη φροντίδα των παιδιών. Το σίγουρο είναι ότι τις περισσότερες φορές οι υπηρέτριες αν και πανταχού παρούσες παρέμεναν αόρατες, αδύναμες, σιωπηλές παρουσίες.³⁰

²⁷ Χιονίδου, ό.π., σ. 80-81.

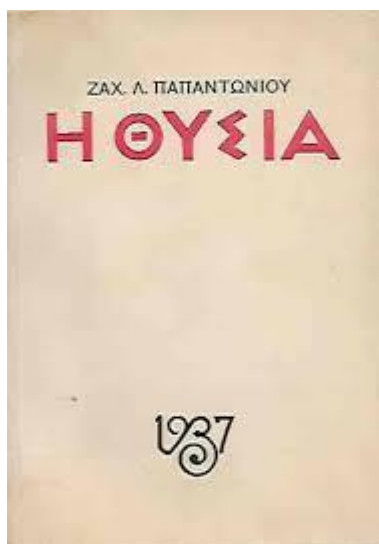
²⁸ Κώστας Ιωαννίδης, *Υπηρέτριες και Υπηρέτες σε κείμενα και φωτογραφίες από τα τέλη του 19ου αιώνα στην πρώτη δεκαετία του 20ου: αφάνεια, ορατότητα και οι προϋποθέσεις τους*, στον συλλογικό τόμο: *Υπηρέτριες & Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ. 73

²⁹ Χιονίδου, ό.π., σ. 86-87.

³⁰ Ζιζή Σαλίμπα, *Υπηρέτρια στην πόλη*, Άρθρο στο Επτά Ημέρες Καθημερινή, Αφιέρωμα: *Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία*, 02-05-1999.

2.3. Ζαχ. Παπαντωνίου- Η Θυσία

Το πεζογράφημα του Ζαχαρία Παπαντωνίου με τίτλο “Η Θυσία” μαρτυρά την μετάβαση αυτή από τον αγροτικό κόσμο στον αστικό. Παράλληλα αποτυπώνει τόσο την περιθωριοποιημένη αστική ζωή του 19ου αιώνα όσο και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των υπηρετριών εκείνης της εποχής, γι’ αυτό και θα μελετηθεί με συχνές αναφορές των φράσεων του κειμένου στο παρόν κεφάλαιο. Η θεία Μαρίτσα, όπως αναφέρεται στο αφήγημα είναι μια ηλικιωμένη γυναίκα που εργάζεται σε ένα μεγαλοαστικό νοικοκυριό της πρωτεύουσας. (“Μ’ όλα της τα εβδομηνταπέντε, η γριά υπηρέτρια, η θεία Μαρίτσα, κάθε που τελείωνε η δουλειά...”). Η γυναίκα αυτή μετανάστευσε εντελώς αγράμματη από την επαρχία και συγκεκριμένα από το Βελούχι, με σκοπό να φτιάξει ένα μικρό χρηματικό κομπόδεμα. (“της απαντούσε η γριά με τα ρουμελιώτικά της, σα να ήρθεν αυτή τη στιγμή απ’ το Βελούχι” , “δεν ήξερεν αριθμητική”).³¹

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά κάποια από τα στοιχεία τόσο ως προς τη ζωή των υπηρετριών του 19ου αιώνα όσο και ως προς το ζήτημα των σχέσεων εντός της οικίας. Η θεία Μαρίτσα αφιέρωσε όλη της τη ζωή στην υπηρεσία των εργοδοτών της. (“τριανταδύο χρόνια δούλευε

³¹ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Η Θύσσια, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 2011, σ. 11-13.

σε τούτο το σπίτι”, “σημαίνει στον ουρανό και κάποια ώρα που να ξεκουράζονται τα γέρικα δουλικά”). Η εργασία της επρόκειτο για μία έμμισθη εργασία που είχε ως σκοπό να δημιουργήσει η ίδια ένα μικρό κομπόδεμα για το μέλλον της. Παρ’ όλα αυτά με τα χρόνια παρέκκλινε από τον στόχο της κι έμεινε “φυλακισμένη” εντός των τοίχων της οικίας των εργοδοτών της. “Η κοινωνία για τη θεία Μαρίτσα ήταν η γειτόνισσα, λίγα βήματα μακριά.” Μάλιστα ούτε η ίδια δε γνώριζε αν έπαιρνε τους μισθούς που της αναλογούσαν για την εργασία της. “-Να ζητήσεις απ’ την κυρά σου τους μιστούς σου, της έλεγε η γειτόνισσα”, “...όλο τη σκουντούσε να αποκτήση κομπόδεμα”, “Ξέχασε πόσους μιστούς είχε να λάβη, λεφτά δεν μπορούσαν να σταθούν στα κομπιασμένα της δάχτυλα”.³²

Όλη της η ζωή κινούταν γύρω από τις οικιακές εργασίες: “Όταν παρατάξουν τα πλυμένα πιάτα σε άψογη γεωμετρία, στήσουν τη σκούπα στη γωνιά, ορθή, κοκέτα, σφίξουν το ρουμπινέτο, έτσι που να μη βγάζει γρύ, ούτε σταγόνα, όταν φέρουν τον ήλιο να ιδή το πρόσωπό του στην κατσαρόλα και δώσουν στην κουτάλα, στη στάμνα και στι πατσαβούρες, την επίσημη στάση του συνεδρίου που τοποθετήθηκε κι είν’ έτοιμο να συζητήσει, τότε ξεκινούν για κάπου...” Παράλληλα όλα αυτά τα χρόνια είχε αναλάβει την ανατροφή των παιδιών των εργοδοτών της για τα οποία είχε αναπτύξει δυνατά συναισθηματα όπως αυτά της αγάπης, της στοργής, της τρυφερότητας, της έγνοιας. “Πήρε τα παιδιά του απ’ τη φασκιά, τα κούνησε, τα μεγάλωσε, της έφαγαν κάτι οικονομίες που είχε. Τώρα που φύγαν, τα συλλογάται και κλαίει. Έκλαψε για όλη την οικογένεια. Έχυσε δάκρυα στην κουζίνα, που δεν τα είδε κανένας. Είδε το σπίτι ν’ αρχίζει με χαρές και να τελειώνει στραβά κι ανάποδα.” Το μητρικό ένστικτο της υπηρέτριας είναι αναμφισβήτητο στο μυθιστόρημα με φράσεις όπως

³² Παπαντωνίου, ό.π., σ. 14-15

“Τα πιδάκια μου... βούρκωσαν τα μάτια της” ή “Ο ένας γιος έκανε μια ύποπτη δουλειά...η θεία Μαρίτσα κλαίει γι’ αυτόν”³³.

Από την άλλη και η εργοδότη της φαίνεται να έχει αναπτύξει συναισθηματικούς δεσμούς μαζί της. Αρχικά ένιωθε ευγνωμοσύνη απέναντι της και για τις θυσίες της προς την οικογένειά τους “Μου ανάστησες και τα τρία παιδιά”, “ήσουν πάντα η άγια γυναίκα”. Συχνά χαμήλωνε τη φωνή της δείχνοντας στοιχεία ντροπής κι ευγένειας όταν έπρεπε να ζητήσει μία χάρη στη θεία Μαρίτσα που θα μείωνε την υπόληψή της. “-Θεία Μαρίτσα είπε με σβυσμένη φωνή στην υπηρέτρια η μάννα της Στάσας.” ³⁴

2.4. Η Υποταγή

Η οικιακή εργασία διαφέρει από τις υπόλοιπες μορφές εργασίας, διότι το υποκείμενο που προσφέρει υπηρεσία στους άλλους ανήκει ολοκληρωτικά στην απόλυτη κυριαρχία των αφεντικών του. Αναλυτικότερα ο χρόνος, οι δραστηριότητες, η κοινωνικότητα ακόμα και το σώμα του εργαζομένου (π.χ. η ώρα ύπνου ή φαγητού) οργανώνονται από τους εργοδότες του. Γι’ αυτό και η οικιακή εργασία κατά τον Erring Coffman φέρει πολλές ομοιότητες με τον ιδρυματισμό, την κατάσταση δηλαδή εγκλεισμού και απώλειας της ελευθερίας του ατόμου που ζει μέσα σε ένα ίδρυμα.³⁵

Ποιες είναι όμως οι τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται απ’ τους εργοδότες ώστε να δημιουργήσουν ένα πειθήνιο σώμα μέσα στην οικία τους. Τέτοιες τεχνολογίες είναι η υποδοχή, το ντύσιμο, το γονάτισμα, το σκύψιμο, το ανέβασμα στα σκαμνιά, η στάση του σώματος, οι τελετουργικές χειρονομίες σεβασμού κι υπακοής, οι περιορισμοί της παρουσίας του και των επιθυμιών του, ο αποκλεισμός σε μικρά δωμάτια χωρίς θέρμανση κι η γενικότερη αφαίρεση της ταυτότητάς του μέσα στην οικία. Όπως αναφέρεται στην μελέτη της ιστορικού συγγραφέως Ποθητής Χαντζαρούλα με τίτλο “.... ,η οικιακή υπηρέτρια

³³ Παπαντωνίου, ό.π., σ. 11-20.

³⁴ Παπαντωνίου, ό.π., σ. 19-20.

³⁵ Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την Υποταγή*, Αθήνα 2012, εκδ. Παπαζήσης, σ. 3.

Ασπασία περιγράφει τα βιώματά της τονίζοντας ότι έβαζε τις κάλτσες της στο συρτάρι της κουζίνας κι η εργοδότηριά της απαίτησε να τις βάζει κάτω από το στρώμα της.³⁶

Οι προσωπικές μαρτυρίες μας βοηθούν να αντιληφθούμε σε βάθος τη φύση των σχέσεων μεταξύ εργοδότης και εργάτριας. Οι βιωματικές εμπειρίες που στην πλειοψηφία τους χαρακτηρίζονται άκρως τραυματικές ορίζουν τη σχέση αυτή ως μία σχέση υποταγής. Τέτοιοι μηχανισμοί υποταγής όπως ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο απειλητικός τόνος ομιλίας ή η πρόκληση φόβου διαφαίνονται και στο λογοτεχνικό έργο “Η Θυσία” του Ζαχαρία Παπαντωνίου μέσα από τις φράσεις: “Για να μην υποψιαστούν τα αφεντικά”, “Όταν παρατάξουν τα πιάτα σε άψογη συμμετρία”, “Η κοινωνία για τη θεία-Μαρίτσα... ήταν λίγα βήματα μακριά”.³⁷

³⁶ Χαντζαρούλα, *ό.π.*, σ. 17.

³⁷ Παπαντωνίου, *ό.π.*, σ. 11-13.

Μπενίτσας-Υπηρέτρια στον Άγιο Στέφανο (Κέρκυρα 1900) Πηγή: AtCorfu

Έχει ήδη αναφερθεί εν μέρει ότι οι υπηρέτριες προέρχονταν από την ελληνική επαρχία. Οι τόποι προέλευσης με τους τόπους εργασίας είχαν στενή μεταναστευτική σχέση είτε οι κύριοι λόγοι μετανάστευσής ήταν οικονομικοί είτε προσφυγικοί. Είναι γεγονός ότι στα τέλη του 19ου αιώνα ο αγροτικός χώρος αδυνατούσε να συντηρήσει και να θρέψει τους πληθυσμούς τους. Πράγματι οι υπηρέτριες, ψυχοκόρες, τροφοί και δουλεύτρες στα τέλη του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου προέρχονταν από τα φτωχότερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, γι' αυτό και μετά τη μετανάστευση τους στις πόλεις στοιχεία αυτών ανιχνεύονται στις λαϊκές

εργατικές τάξεις των αστικών κέντρων. Πολλές μάλιστα παραμένουν αναγκάζονται από τη φτώχεια να εγκαταλείψουν τα δικά τους παιδιά για να συνεχίσουν να φροντίζουν τα παιδιά άλλων οικογενειών που είχαν θηλάσει. Ως επακόλουθο της έντονης φτώχειας και της κοινωνικής τους προέλευσης δεν είναι τυχαίο, ότι γύρω από την οικιακή εργασία εμπλέκονται πολλές ιστορίες σκληρής παιδικής εργασίας καθώς και πορνείας.³⁸

Τέτοιες περιπτώσεις βάνανσης παιδικής εργασίας συναντάμε στις επιφυλλίδες του Παύλου Νιρβάνα στην εφημερίδα Εστία το καλοκαίρι του 1926 με τίτλους άρθρων “Τα Ανθρώπινα Υποζύγια” και τα “Σκλαβάκια”. Οι περιπτώσεις αυτές ανήκουν σε μια ακραία μορφή εκμετάλλευσης της οικιακής εργασίας. Συγκεκριμένα εύπορες οικογένειες έπαιρναν ψυχοκόρες στην οικία τους νεαρά κορίτσια ηλικίας 6 με 10 ετών με αντάλλαγμα την υποτιθέμενη αποκατάστασή τους. Τα κορίτσια αυτά τις περισσότερες φορές ορφανά εκτός από το πλήθος των οικιακών εργασιών αναλάμβαναν την ανατροφή των μικρών παιδιών της οικογένειας. Οι βαρύτατες εργασίες που έκαναν σε συνδυασμό με τον υποσιτισμό τους είχαν τεράστιο σωματικό και ψυχικό κόστος στη ζωή των μικρών κοριτσιών. Ο επιστήμων-ορθοπαιδικός Χρυσάφης χαρακτηριστικά αναφέρει στην ιατρική επιστολή του: “ισόβιο σακάτεμα”, “νύχια των τυράννων”, “δουλάκια”, ενώ παράλληλα στο άρθρο αναφέρονται οι φράσεις: “βασανιστής λευκών ανήλικων σκλάβων”. Επομένως γίνεται αντιληπτό ότι η οικιακή εργασία συχνά έπαιρνε διαστάσεις ενός κοινωνικού εγκλήματος που αφορούσε την παιδική εργασία.³⁹

Όπως προαναφέρθηκε η οικιακή εργασία στην Ελλάδα ήταν κατεξοχήν αστικό φαινόμενο. Ήδη από τον 19ο αιώνα γίνεται φανερό ότι η Αθήνα θα αποτελέσει τον δυνατότερο πόλο έλξης για τις εργαζόμενες υπηρέτριες με ποσοστό μάλιστα να αγγίζει το 6,8% ενώ οι υπόλοιπες ελληνικές πόλεις έφταναν μόνο το 1,3% . Αξιοσημείωτα επίσης αποτελούν τα απογραφικά δεδομένα του 1950. Σύμφωνα με αυτά 65 στις 1.000 γυναίκες της Αθήνας απασχολούνταν αποκλειστικά με τα οικιακά και είχαν τουλάχιστον μία υπηρέτρια για την οικία τους.⁴⁰ Οι υπηρέτριες που προσλάμβαναν ήταν περισσότερο νεαρές, δηλαδή

³⁸ Ζέη, ό.π., σ. 38 και Χιονίδου, ό.π., σ. 85.

³⁹ Παύλος Νιρβάνας, «Ανθρώπινα υποζύγια», εφημ. Εστία, 25.06.1926.
Παύλος Νιρβάνας, «Τα σκλαβάκια», εφημ. Εστία, 09.06.1926

⁴⁰ Χιονίδου, ό.π., σ. 75.

μικρότερες των 30, συνήθως από 9 ετών έως 26,⁴¹ σε ποσοστό άνω του 50%. Επιπλέον ήταν σχεδόν όλες ανύπαντρες και άτεκνες. Από την άλλη υπήρχαν και υπηρέτριες μεγαλύτερων ηλικιών που ήταν παντρεμένες ή χήρες.

3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

3.1 Οι Γυναίκες στο Εργοστάσιο

Η εκβιομηχάνιση της ευρωπαϊκής χερσονήσου κατά τον 19ο αιώνα επέφερε ριζικές αλλαγές και ανακατατάξεις στις χώρες που την αποτελούσαν. Οι πιο σημαντικές ήταν η γρήγορη μετάδοση του καπιταλισμού καθώς κι η μετατροπή του εργατικού δυναμικού σε εμπόρευμα. Παράλληλα η ανθρώπινη εργασία ταυτίστηκε με τη μισθωτή, ενώ ο τόπος εργασίας διαχωρίστηκε από τον τόπο κατοικίας. Στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα διαμορφώνεται μία νέα πραγματικότητα στην οποία οι γυναίκες και ιδίως τα μικρά και άπορα κορίτσια εισέρχονταν μαζικά στον βιομηχανικό, εργατικό κόσμο.⁴²

Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία δεν είναι ένα τυχαίο γεγονός αλλά μία σειρά παραγόντων που συνδέονται με τη μετάβαση απ' τον αγροτικό κόσμο στον βιομηχανικό. Παράλληλα η εργατική γυναικεία δύναμη της πόλης διαμορφώνεται και συγκροτείται μέσα από διάφορους μηχανισμούς. Συγκεκριμένα:

1. την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων και την ραγδαία εγκατάσταση του βιομηχανικού πολιτισμού
2. τη μετανάστευση ελληνικών πληθυσμών της υπαίθρου προς τις μεγαλουπόλεις αναζητώντας ένα καλύτερο μέλλον

⁴¹ Εξαίρεση ως προς τις νεαρές ηλικίες αποτελεί το Βρεφοκομείο της Κεφαλληνίας, βλ. Άρθρο Καθημερινή "Υπηρέτρια στην πόλη" Ζιζή Σαλίμπα

⁴² Ζώγια Χρονάκη, "Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850-1940)", Αφιέρωμα Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες, 02.05.1999, διαθέσιμη στον διαδικτυακό τόπο: http://users.uoi.gr/gramisar/istorias_neoteron_chronon/pdfs_docs/Kathimerini_Ergazomenes%20gynaikes.pdf, σ. 5.

3. τις τάσεις εξευρωπαϊσμού μέσα στην ελληνική κοινωνία
4. την ανάπτυξη των δικτύων επικοινωνίας τόσο οδικών όσο και θαλάσσιων
5. την απορρόφηση του προσφυγικού πληθυσμού στον κόσμο της βιομηχανίας κυρίως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή (1922)⁴³

Η βιομηχανία αναπτύσσεται στα αστικά κέντρα της Ελλάδας όπως Αθήνα, Πειραιά, Ερμούπολη και Κέρκυρα. Οι βασικοί τομείς της βιομηχανικής παραγωγής είναι: η καπνοβιομηχανία, η χαρτοβιομηχανία και η κλωστοϋφαντουργία. Οι μεγάλες επιχειρήσεις όπως τα ατμοκίνητα εργοστάσια απασχολούν κυρίως τους άνδρες, ενώ οι μικρότερες επιχειρήσεις όπως της ραπτικής, του ενδύματος, τα κλωστήρια βάμβακος, τα υφαντουργεία, τα μεταξουργεία και τα καπνομάγαζα απασχολούν το γυναικείο εργατικό πληθυσμό.⁴⁴ Το ποσοστό των ανδρών στα εργοστάσια αγγίζει το 54,00% ενώ των γυναικών το 24%.⁴⁵

Όπως ήδη αναφέρθηκε ένας απ' τους παράγοντες διαμόρφωσης του γυναικείου εργατικού δυναμικού υπήρξε η μετανάστευση προς τις πόλεις. Γιατί μεταναστεύουν όμως τα νεαρά κορίτσια της παραδοσιακής ελληνικής υπαίθρου στα μεγάλα αστικά κέντρα; Οι γυναίκες της υπαίθρου ασχολούνται κατά παράδοση με την οικοτεχνία, τις αγροτικές εργασίες καθώς και τη φροντίδα των παιδιών και των κατοικίδιων ζώων τους. Όταν υπήρχε πλεόνασμα χεριών αλλά και οικονομική ανάγκη αποφαιζόταν να μεταναστεύσουν οι νεότερες κόρες της οικογένειας στην πόλη, ώστε να προσφέρουν ένα επιπλέον εισόδημα στον οίκο τους. Στις πόλεις μπορούσαν να ενταχθούν κυρίως σε δύο επαγγέλματα, της υπηρέτριας και της εργάτριας. Το επάγγελμα της υπηρέτριας θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας αλλά αξίζει να σημειωθεί ότι συχνά τα νεαρά κορίτσια ασκούσαν ταυτόχρονα και τα δύο επαγγέλματα. Αυτό συνέβη επειδή οι περισσότερες υπηρέτριες γνώριζαν καλά την τέχνη της ραπτικής. Χαρακτηριστικές είναι κάποιες απ' τις Μικρές Αγγελίες της εποχής που δίνουν την εικόνα αυτή. Στις 15 Δεκεμβρίου του 1908 αναγράφεται στην Εφημερίς των

⁴³ Ζιζή Σαλίμπα, *“Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική Βιομηχανία και στη Βιοτεχνία (1870-1922)”*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, αρ. 37 Αθήνα 2002

⁴⁴ Μωυσίδης, Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 171.

⁴⁵ Χρονάκη, *ό.π.*, σ.5

Κυριών: “ΚΟΡΗ γνωρίζουσα καλήν ραπτικήν ζητεί οικίαν εις την οποίαν πλην του ραψίματος αναλαμβάνει να περιποιήται και τα παιδιά...”⁴⁶

Πιο αναλυτικά οι κύριοι λόγοι που απορροφούν σταδιακά το γυναικείο πληθυσμό στη βιομηχανική παραγωγή είναι δύο. Από τη μία η μεγάλη οικονομική ανάγκη ωθεί τη γυναίκα να εργαστεί κι έξω από τον οίκο της κι από την άλλη οι εργοδότες των εργοστασίων αναζητούν μία φθηνή και παράλληλα υποταγμένη εργατική τάξη. Οι θέσεις άλλωστε στο δημόσιο αποτελούν ακόμη ένα “απαγορευμένο” έδαφος για τις γυναίκες.⁴⁷

Ποιοι είναι όμως οι φόβοι γύρω από την πληρωμένη γυναικεία εργασία; Μία ψυχαναλυτική εξήγηση δίνει αναλυτικά η Βρετανίδα Σάλι Αλεξάντερ στο άρθρο της “Γυναίκες, τάξεις και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες του 1830 και 1840”. Σύμφωνα με την ερμηνεία της οι φόβοι του ανδρικού πληθυσμού δεν αφορούσαν μόνο τον ανταγωνισμό των δύο φύλων ως προς τα μεροκάματα αλλά πολύ περισσότερο την αμφισβήτησή τους ως αρχηγών της οικογένειας, με άλλα λόγια του ίδιου τους του ανδρισμού. Στην Ελλάδα οι ίδιες περίπου αντιλήψεις παρουσιάζονται κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, οπού το ποσοστό των γυναικών-εργατριών αυξανόταν με μεγάλη ταχύτητα. Επομένως το θέαμα αυτό αναμόχλευε βαθιά συναισθήματα φόβου σε διάφορα τμήματα της ελληνικής κοινής γνώμης.⁴⁸

Η πρώτη απογραφή γυναικών εργατριών πραγματοποιήθηκε το 1870 και σύμφωνα με τα στοιχεία της οι 22.665 ήταν άνδρες εργάτες, ενώ οι 5.735 ήταν γυναίκες εργάτριες. Σαφώς τα στοιχεία αυτά είναι ελλιπή, διότι δεν είναι πλήρως εξακριβωμένο το αν καταγράφηκαν όλες οι εργάτριες, ακόμα κι αυτές των γεωργικών εργασιών. Το σίγουρο είναι ότι γύρω στο 1875 τα περισσότερα ατμοκίνητα βιομηχανικά καταστήματα της Ελλάδας απασχολούσαν ένα μεγάλο μέρος του γυναικείου εργατικού δυναμικού. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στα Υφαντήρια, τα Μεταξουργεία και τα Βαμβακοκλωστήρια ήταν συντριπτικό το γυναικείο

⁴⁶ Περιοδικό “Εφημερίς των Κυριών”, διευθ. Καλλιρρόη Παρρέν, αρ. 957, 15.12.1908, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/23035>

⁴⁷ Χρονάκη, ό.π., σ. 2.

⁴⁸ Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, “Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση”, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 48, 273.

δυναμικό έναντι του ανδρικού. Συγκεκριμένα απ' το σύνολο των 1.000 εργατών οι 670 ανήκαν στο γυναικείο φύλο.⁴⁹

Βιβλιάριο εργάτριας γεννηθείσα το 1872

Γύρω στο 1907 διαχωρίζονται με μεγαλύτερη ευκρίνεια τα βιομηχανικά επαγγέλματα. Το επάγγελμα της Βιοτεχνίας έχει ως υποκατηγορίες του τη Βιομηχανία και τη Χειροτεχνία⁵⁰. Ο όρος της Βιομηχανίας ως υπότιτλος αποδεικνύει την ισχυρή ακόμη κυριαρχία της παραδοσιακής-οικοτεχνικής επιχείρησης στην ελληνική κοινωνία. Ο κλάδος της Βιοτεχνίας μάλιστα συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά γυναικείας απασχόλησης σε σχέση με τα υπόλοιπα βιομηχανικά επαγγέλματα. Αυτό συμβαίνει κατά πρώτον επειδή δεν απαιτεί κάποια ιδιαίτερη ειδίκευση και κατά δεύτερον επειδή προσφέρει κατά βάση εποχικές-περιστασιακές εργασίες.⁵¹

Μέσα από αγγελίες και δημοσιεύματα της εποχής στα τέλη του 19ου αιώνα γίνεται αντιληπτή η άσκηση μιας ρητορικής που παρουσιάζει τη γυναικεία εργασία ως προαιρετική ή ως συμπλήρωμα στο οικογενειακό εισόδημα. Εργάζονταν όμως πράγματι οι φτωχές κόρες με σκοπό να φτιάξουν την προίκα τους; Όσο κι αν εν μέρει ισχύουν οι παραπάνω απόψεις, από την άλλη οι πραγματικές συνθήκες δίνουν μια πιο ρεαλιστική και σκληρή εικόνα για τη γυναικεία εργασία, που άπτεται τόσο στο ζήτημα της επιβίωσης όσο και στο ζήτημα της ηθικής εκμετάλλευσης τους από την αστική κοινωνία της εποχής. Τα χαμηλά ημερομίσθια για παράδειγμα που κυμαίνονταν το 1875 από τις 0,40 έως τις 1,5 δρχ.⁵², ενώ ένα καρβέλι

⁴⁹ Σαλίμπα, ό.π., σ.22-5.

⁵⁰ Η Χειροτεχνία αναφερόταν κυρίως στα επαγγέλματα με τη χρήση της βελόνας.

⁵¹ Σαλίμπα, ό.π., σ. 25.

⁵² 1875-ημερομίσθια στο νηματοουργείο Ρετσίνα

ψωμί κόστιζε 0,36 δραχμές. Επομένως τα στοιχεία αυτά έρχονται κι απομυθοποιούν σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις των εργοδοτών αλλά και των αστών της εποχής ως προς την “προαιρετική” άσκηση της γυναικείας εργασίας.⁵³

Ως προς τι συνθήκες εργασίας τα ημερομίσθια εξαρτώνταν από τον βαθμό ειδίκευσης και δυσκολίας της εκάστοτε εργασίας, όμως σε κάθε περίπτωση οι μισθοί των γυναικών είναι κατά πολύ χαμηλότεροι απ’ εκείνους των ανδρών. Αυτό συνέβαινε όπως ήδη αναφέρθηκε επειδή η γυναικεία εργασία αντιμετωπιζόταν ως ένα συμπλήρωμα του βασικού εισοδήματος της εργατικής οικογένειας. Ωστόσο μετά το 1922 το μεροκάματο των γυναικών-εργατριών προοριζόταν και για προσωπικούς σκοπούς όπως την αγορά των δικών της εργαλείων, που θα προσέφεραν την αναβάθμιση της εργασίας τους, για παράδειγμα την αγορά μίας ραπτομηχανής. Τέλος αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι ήδη από τον 19ο αιώνα διαμορφώνεται το “γυναικείο προλεταριάτο” των βιομηχανικών μονάδων.⁵⁴

Ποιες όμως ήταν οι συνθήκες διαβίωσης του εργατικού κόσμου στα τέλη του 19ου αιώνα; Γύρω στο 1869 αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτοι εργατικοί συνδικισμοί της πόλης, στους οποίους οι συνθήκες διαβίωσης αγγίζουν τα όρια της εξαθλίωσης. Οι συνδικισμοί συχνά γειτνιάζουν τις βιομηχανικές ζώνες με αποτέλεσμα τα χημικά απόβλητα να εγκυμονούν καθημερινά κινδύνους διάδοσης σοβαρών ασθενειών όπως τύφος, φυματίωση και ελονοσία. Ως επακόλουθο οι συνθήκες της υγιεινής και της καθαριότητας ήταν ανύπαρκτες για τον τότε εργατικό κόσμο.⁵⁵

Σε αυτό το πλαίσιο η γυναίκα-εργάτρια ενσωματώθηκε σταδιακά σε ένα νέο κοινωνικό και ηθικό κώδικα της αστικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον οποίο επιβάλλεται όχι μόνο η τακτική φροντίδα και καθαριότητα του σώματος αλλά και η εφαρμογή αρετών όπως αυτών της εγκράτειας, της ολιγαρκείας και της εντιμότητας. Γίνεται κατανοητό λοιπόν ότι για την ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα η γυναίκα αν και εργάζεται πλέον έξω από τον οίκο και απολάμβει τον δικό της μισθό δεν επιτρέπεται ούτε να αποζητά πολυτέλειες ούτε και να

⁵³ Λήδα Παπαστεφανάκη, “Εργασία Τεχνολογία, και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία”, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2008, σ. 233-34.

⁵⁴ Μωυσίδης, Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 171

⁵⁵ Μωυσίδης, Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 171.

παρεκκλίνει από τον μητρικό της ρόλο, καθώς και τις υποχρεώσεις της μέσα στην οικογένεια, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν ελαχιστοποιούνται.⁵⁶

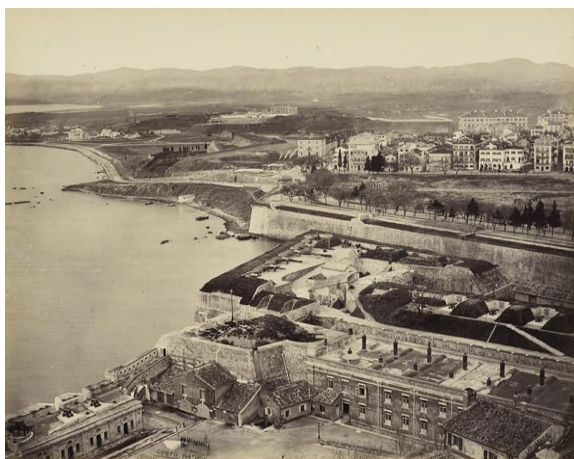
Παρ' όλα αυτά από τις αρχές του 20ου διαμορφώνεται υπό τις ευρωπαϊκές επιρροές η προστασία της γυναικείας εργασίας. Συγκεκριμένα γι' αυτήν μεριμνούν κυρίως φεμινιστικοί κύκλοι, οι οποίοι χρησιμοποιούν ηθικά και βιολογικά επιχειρήματα, τα οποία τονίζουν τον μητρικό ρόλο της γυναίκας. Τα επιχειρήματα αυτά ενισχύουν ξανά τους φόβους της αστικής τάξης για τη γυναικεία εργασία, χαράζουν όμως ένα νέο δρόμο για την ύπαρξη νομοθετικών ρυθμίσεων. Ρυθμίσεις οι οποίες θα καθορίσουν τις αργίες, το εργοστασιακό ωράριο καθώς και τις λαϊκές εορτές. Η κουλτούρα αυτή του ελεύθερου χρόνου αποτυπώνεται στην πόλη της νεοελληνικής κοινωνίας μέσα από τα υπαίθρια θεάματα όπως αυτά του Καραγκιόζη, τα οποία και αποτελούν τεκμήρια της κοινωνικής αλλαγής του 20ου αιώνα.⁵⁷

⁵⁶ Μωυσίδης, Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 172

⁵⁷ Μωυσίδης, Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 172-73.

3.2 Ἡ Τιμὴ καὶ τὸ Χρήμα

Στα τέλη του 19ου αιώνα ως και τα μέσα του 20ου παρατηρείται στην Κέρκυρα αλλά και στα υπόλοιπα Ιόνια νησιά μία έντονη βιομηχανική και βιοτεχνική ανάπτυξη. Μάλιστα οι βασικές πρώτες ύλες που παράγουν τα κερκυραϊκά εργοστάσια είναι: τσιγάρα, χαλιά, ενδύματα, σχοινιά, αλεύρι, ζυμαρικά, χαρτιά, κεραμικά, κρασιά και σαπούνια. Συγκεκριμένα μετά την ενσωμάτωση των Ιονίων νησιών (1864) στο ελληνικό κράτος αναπτύχθηκε περισσότερο η βιοτεχνική παραγωγή. Η βιοτεχνική δραστηριότητα της Κέρκυρας συνεχίστηκε ακόμη και μετά τον ανασταλτικό παράγοντα της αστικοποίησης, που ξέσπασε γύρω στο 1912, κι αυτό διότι οι γύρω χώρες όπως η Αλβανία κι Ιταλία αποτελούσαν πάντα μία ανοιχτή αγορά.⁵⁸

Στο λογοτεχνικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη “Η Τιμή και το Χρήμα” παρουσιάζεται η κοινωνία της Κέρκυρας στα τέλη του 19ου αιώνα. Μία κοινωνία στην οποία ο λαός διαχωρίζεται ανάμεσα στην ανάμεσα στην ανώτερη κοινωνική τάξη των πλουσίων αριστοκρατών και στην κατώτερη κοινωνική τάξη του φτωχού εργάτη και βιοπαλαιστή. Μέσα στην κοινωνική τάξη των φτωχών παρουσιάζονται γυναικείες μορφές που είτε ενσαρκώνουν τις αντιλήψεις της κοινωνίας είτε επαναστατούν ενάντια τους σηματοδοτώντας μία κοινωνική αλλαγή. Σε κάθε περίπτωση αποτυπώνονται οι τότε μορφές γυναικείας εργασίας που αφορούσαν τόσο την οικιακή εργασία όσο και την εργασία στις βιομηχανικές μονάδες του νησιού.⁵⁹

⁵⁸ Σταυρούλα Αργυρού, “Βιομηχανική Ιστορία της Κέρκυρας”, διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://www.corfuhistory.eu/?p=2502&fbclid=IwY2xjawGCGs9leHRuA2FlbQlxMQABHYG5IAwXnJHqgQPV8XLCIWvAXMeBfYrWf8Q80E MmwiWPwfetP6pYLLXw_aem CL8Kh7-uUSqXEPmuqUT_3Q

⁵⁹ Ευαγγελία Ζαβρίδου, *Η Τιμή και το Χρήμα-Κων. Θεοτόκης*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Αθήνα 2010, σ.54

Οι γυναίκες που προέρχονταν από κατώτερα κοινωνικά στρώματα ήταν αναγκασμένες να εργάζονται ατελείωτες ώρες κι εκτός της οικίας τους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται και στο έργο του συγγραφέα: “Η κυρά Επιστήμη επήγαινε κάθε αυγή στο εργοστάσιο να ράψει σφυρίδες και κάθε βράδυ εξαναρχόταν στο σπίτι.” Το ωράριο τους δεν ήταν καθορισμένο και τις περισσότερες φορές η εργασία απασχολούσε το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους. “Η κυρά Επιστήμη εδούλευε πάντα όλη την εβδομάδα στο εργοστάσιο...η θυγατέρα της επιμελιόταν όπως πάντα το σπίτι κι έπλεκε σφυρίδες.”, “Η μάνα της δεν είχε ακόμα γυρίσει απ’ το εργοστάσιο.”

Η εξωτερική εργασία σήμαινε ότι οι γυναίκες επωμίζονταν τόσο τις ευθύνες της οικιακής εργασίας (“Σαν καλή νοικοκυρά η σιόρα Επιστήμη η Τρινκούλαινα”) όσο και το να δίνουν ένα σκληρό αγώνα για τη χειραφέτηση τους σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία (Τα λόγια της ηρωίδας Ρήνης: “όπου κι αν πάω ζω με τον κόπο μου. Ποιόνε θα ‘χουμε ανάγκη;”) Παράλληλα η εργασία στο εργοστάσιο αντιμετωπιζόταν ως κάτι ντροπιαστικό. Ο μονόλογος της θυγατέρας Ρήνης αποτυπώνει τα συναισθήματα των γυναικών του εργοστασίου που έρχονταν αντιμέτωπες με τις τότε κοινωνικές αντιλήψεις. “‘Ηθελε κι αυτός προικιά, κι αφού δεν τα ‘χα, μ’ απαράτησε. Αυτά επροτιμούσε κι όχι εμένανε.”, “Δουλεύτρα είμαι μαθημένη στην εργασία...” , “Αχ, ο Αντρέας εσκιαζότουν μην ξεπέσει!”, “...γιατί οι γυναίκες του σπιτιού του είτανε μαθημένες να μη δουλεύουνε.” “Μα δεν είμαι κ’ εγώ άξια να ‘χω το σπίτι μου, το νοικοκυριό μου, τον άντρα μου...” , “Ντρέπονται κάθε δουλειά και θυσιάζονται οι ίδιοι”.⁶⁰

Επομένως μέσα από το λογοτεχνικό μυθιστόρημα του Κων. Θεοτόκη σκιαγραφείται ρεαλιστικά η θέση της γυναίκας μέσα στο πλαίσιο της κερκυραϊκής κοινωνίας. Μιας κοινωνίας στα τέλη του 19ου αιώνα, η οποία βιώνει τόσο τη διάλυση του φεουδαρχικού συστήματος όσο και τη διαιώνιση του αγροτικού προβλήματος. Μέσα σε αυτό το σκληρό περιβάλλον οι γυναίκες των χαμηλών τάξεων καλούνται να επιβιώσουν, να εργαστούν αλλά και να αγωνιστούν για την απελευθέρωσή τους από τα κοινωνικά δεσμά.

⁶⁰ Κωνσταντίνος Θεοτόκης, *Η Τιμή και το Χρήμα*, εκδ. Έντυπος, Αθήνα 2023

4. Οι γυναίκες στην Εκπαίδευση

4.1. Το επάγγελμα της Δασκάλας

Με τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ξεκίνησε κι η εφαρμογή θεσμών που θα οικοδομούσαν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Σε αυτούς τους θεσμούς συμπεριλαμβάνεται κι ο ενεργός παιδαγωγικός ρόλος των γυναικών με την ένταξη τους στη σχολική τάξη είτε ως μαθήτριες είτε ως διδασκάλισσες. Γύρω στο 1834 θεσμοθετήθηκε η υποχρεωτική εκπαίδευση του Δημοτικού σχολείου και για τα δύο φύλα. Στις υπόλοιπες βαθμίδες όμως η εκπαίδευση ήταν δωρεάν και δημόσια μόνο για το ανδρικό φύλο. Η μόρφωση των κοριτσιών αλλά και των διδασκαλισσών για τη μέση εκπαίδευση πραγματοποιείται μόνο μέσω ιδιωτικών σχολείων και συγκεκριμένα των Ανώτερων Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Κατά το 1837 το Αρσάκειο Αθηνών αναλαμβάνει την εκπαίδευση τόσο κρατικών όσο και ιδιωτικών υποτρόφων για το επάγγελμα του Δασκάλου. Γύρω στο 1861 το Αρσάκειο ορίσθηκε επίσημα ως Διδασκαλείο Θηλέων.⁶¹

Σταδιακά η μέση εκπαίδευση ταυτίσθηκε με την εκπαίδευση για το επάγγελμα του Διδασκάλου. Συγκεκριμένα το 1881 στην Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία η τελευταία τάξη του Παρθεναγωγείου προοριζόταν αποκλειστικά για την εκπαίδευση των υποψήφιων Διδασκαλισσών, οι οποίες με το τέλος της φοίτησης τους χορηγούνταν με το πτυχίο του Δασκάλου. Από τη μία η επαγγελματική κατάρτιση ήταν κάτω του μετρίου επιπέδου ως προς τις απαιτήσεις του επαγγέλματος, από την άλλη το επάγγελμα της Δασκάλας έδινε το ελεύθερο στις γυναίκες των μεσαίων τάξεων να εισχωρήσουν για πρώτη φορά στη μισθωτή εργασία. Στη συνέχεια με την ίδρυση κρατικών Διδασκαλείων θηλέων και συγκεκριμένα το 1914 αλλάζει ριζικά το σύστημα της επαγγελματικής κατάρτισης των Διδασκαλισσών.⁶²

⁶¹ Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί 1830-1910. Ένα Ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ.51, 63

⁶² Φουρναράκη, *ό.π.*, σ. 61.

Το σίγουρο είναι όμως ότι με την ιδιότητα της Δασκάλας βελτιώθηκε εκείνη την εποχή εκτός από την επαγγελματική και η κοινωνική θέση των γυναικών. Πράγματι οι γυναίκες της μεσαίας τάξης αναζητούν όλο και περισσότερο εργασία. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία του 1870 το επάγγελμα της Δασκάλας είναι η κύρια επαγγελματική διέξοδος των γυναικών. Σύντομα όμως το επάγγελμα θα επέλθει σε κορεσμό από την υπερπαραγωγή διδασκαλισσών, που δε θα μπορέσουν άλλο να απορροφηθούν από τις εκπαιδευτικές θέσεις των υπαρχόντων ελληνικών σχολείων.⁶³

4.2. Πρότυπα Παιδαγωγών

Δε θα μπορούσε να παραλειφθεί απ' την εν λόγω ενότητα η σπουδαία φυσιογνωμία της Έλλης Αλεξίου. Η Αλεξίου γεννήθηκε τον Μάιο του 1894 στο Ηράκλειο της Κρήτης. Όσον αφορά το επάγγελμα της Δασκάλας εργάστηκε για πρώτη φορά το 1911 στο Γ' Χριστιανικόν Παρθενοναγωγείον του Ηρακλείου. Επρόκειτο για μία πολυτάλαντη προσωπικότητα. Από νωρίς εκδήλωσε το ενδιαφέρον της τόσο για την Λογοτεχνία όσο και για τη Μουσική παίρνοντας σπουδαίες διακρίσεις και στους δύο τομείς. Ως προς το συγγραφικό της έργο το πρώτο της διήγημα γράφτηκε το 1923 με τίτλο "Ο Φραντζέσκος". Η συγγραφή της απασχολεί ιδιαίτερα την ιστορική έρευνα για δύο βασιικούς λόγους. Πρώτον για τον ρόλο της ως εκπαιδευτικό σε συνάρτηση με την εποχή της εξέλιξης της γυναικείας εργασίας και δεύτερον για την τεράστια συμβολή της στην άσκηση μίας νέας εκπαιδευτικής αγωγής.⁶⁴

Είναι γεγονός ότι η συγγραφική της πένα χαράζει τον δρόμο της "φωνής". Μιας φωνής προς την αδικία όπως χαρακτηριστικά δήλωσε κι η ίδια το 1988 σε μία συνέντευξή της στον Ριζοσπάστη: "Άλλος λέει, γράφω για να διδάξω, να φωτίσω και εγώ δεν ξέρω. Δεν πάει εμένα το μυαλό μου να διδάξω ή να φωτίσω. Νιώθω κάποτε ένα καημό για μια αδικία, για μια δυστυχία, για μια ανισότητα, για μια εκμετάλλευση, τότε αισθάνομαι σα να ξέρω ένα έγκλημα και να κρύβω τον εγκληματία. Πρέπει να την πω αυτήν την αδικία". Σε όλη της την

⁶³ Φουρναράκη, ό.π., σ. 61-62.

⁶⁴ Κατσίκη-Γκίβαλου, Έλλη Αλεξίου: *Η συμβολή της στα νεοελληνικά γράμματα*, Στο Θ. Πυλαρινός (Επίμετρο), Έλλη Αλεξίου- Μελετήματα, Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, Αθήνα 2004, σ. 9-11.

καριέρα η Αλεξίου μαχόταν για την αναβάθμιση της εκπαίδευσης, την εφαρμογή της Νέας Παιδαγωγικής. Σύμφωνα με αυτήν η εκπαίδευση βασιζόταν στα δικαιώματα του παιδιού. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι σε μια εποχή που τα δικαιώματα των γυναικών ήταν ιδιαίτερα περιορισμένα τέτοιες προσωπικότητες, όπως της Αλεξίου άνοιγαν έναν νέο ελπιδοφόρο δρόμο για την εφαρμογή της δικαιοσύνης στην ελληνική κοινωνία του 20ου αιώνα.⁶⁵

Η Αλεξίου διδάσκει στον πολυτάραχο 20ο αιώνα σε ένα φτωχό σχολείο της Κρήτης κι αργότερα σε άλλα σχολεία της Αθήνας. Ως προς το ζήτημα της γυναικείας εργασίας, η παρουσία της αποδεικνύει πως το επάγγελμα της δασκάλας δεν ήταν απλώς ένα βιοποριστικό μέσο αλλά ένας ισχυρός σκοπός στη ζωή, ένα λειτούργημα όπως άλλωστε απαιτεί κι η ίδια του η φύση. Με άλλα λόγια εργάσθηκε ως μία εκπαιδευτικός, που με αστείρευτη αγάπη προς το παιδί ώθησε την μετατροπή του σχολείου σ' ένα ισορροπημένο, θετικό εκπαιδευτικό κλίμα. Εκεί όπου δάσκαλος και μαθητής θα μπορέσουν να χτίσουν μία αληθινή σχέση, μία σχέση εμπιστοσύνης. Τέλος η Αλεξίου αποτελεί το πρότυπο μιας εργαζόμενης αλλά ταυτόχρονα πολιτικοποιημένης, μορφωμένης, χειραφετημένης γυναίκας στην ελληνική κοινωνία των αρχών του 20ου αιώνα. Ενσαρκώνει επομένως μια άλλη οπτική της εργασίας μέσα από μια άλλη μορφή της Δασκάλας.⁶⁶

Στο 8ο κεφάλαιο του έργου της “Γον Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον”, που θα μελετήσουμε εκτενώς στη συνέχεια, διαφαίνεται η διαφοροποίηση της από άλλες εκπαιδευτικούς της εποχής στο ζήτημα της καθαριότητας των μαθητριών του σχολείου. Η ηρωίδα του μυθιστορήματος ονόματι “κα Έλλη” προσέγγιζε τα κορίτσια με αγάπη και δε φοβόταν να τα ακουμπήσει με τα χέρια παρ' όλο τον κίνδυνο να κολλήσει αρρώστιες. Συγκεκριμένα διαβάζουμε: “Η διαδικασία της καθαριότητας ήταν πολύ βασανιστική. Τετάρτη και Σάββατο που θα γινόταν, εγώ αρρώσταινα από πρωτότερα κ' έλεγα να μπορούσα να το απόφευγα, να μπορούσα να μην έκανα εγώ την καθαριότητα στην τάξη μου. Από φυσικό μου αηδίαζα πολύ εύκολα. Ένα φτύσιμο να 'βλεπα στο δρόμο, μου 'ρχότανε αναγούλα. Και τώρα με την

⁶⁵ Θεοδόσης Πυλαρινός, *Έλλη Αλεξίου. Μελετήματα*, Αθήνα 2004, Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, σ. 60-74.

⁶⁶ Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 60-74.

“καθαριότητα” γινότανε το στομάχι μου άνω κάτω. Γιατί εγώ εξέταζα τα παιδιά με τα χέρια μου, δεν ήθελα, δεν ξέρω γιατί, να ‘γγίζω τα παιδιά με το ξύλο.”⁶⁷

Μία ακόμη εκπαιδευτικός στην οποία θα αναφερθούμε και που έζησε στο Ηράκλειο της Κρήτης στις αρχές του 20ου αιώνα είναι η Μαρίκα Φρέρη. Η Μαρίκα υπήρξε μαθήτρια της Έλλης Αλεξίου, που τότε δίδασκε ως καθηγήτρια Γαλλικών, στο Διδασκαλείο Θηλέων. Στο λογοτεχνικό της έργο το “Το Κάστρο μας” αναφέρει χαρακτηριστικά για την Έλλη Αλεξίου: “Μόρφωση μεγάλη, ευφράδεια και γλύκα στην κουβέντα της, φυσιολογική ανοιχτόκαρδη που σε γέμιζε χαρά κι εμπιστοσύνη. Το μάθημα της ήταν γλέντι για εμάς...Από το στόμα της μαθαίναμε το κάθε τι με ευκολία καταπληκτική και δε θα θέλαμε ποτέ η ώρα της να τελειώσει. Μα κι εκείνη το καταλάβαινε και μισοκλείνοντας τα τόσο εκφραστικά της μάτια μας έλεγε “Ελάτε όταν σχολάσετε στο Μονοτάξιο. Έχω ακόμη να σας μάθω πολλά...” Και πραγματικά οι περισσότερες τρέχαμε μόλις σχολούσαμε στην μεγάλη αίθουσα του Μονοτάξιου όπου μας περίμενε χαμογελαστή και κεφάτη. Καθόμαστε αμίλητες κι εκείνη πάντα με κάποιο βιβλίο στο χέρι, μας διάβαζε πότε για τον βυθό των θαλασσών, πότε για την χώρα των Εσκιμώων ή για τις συνήθειες των Ερυθρόδερμων... Τέτοια δασκάλα ξεχνιέται;”⁶⁸

4.3. Η ελλ. Μεσοπολεμική κοινωνία

Στο μυθιστόρημα Γ' Χριστιανικών Παρθεναγωγείων η Αλεξίου περιγράφει μία πρωτοδιορισμένη δασκάλα στην Κρήτη, μία κατ' ουσίαν νεαρή, άπειρη κοπέλα, που προσπαθεί να εφαρμόσει τη Νέα Παιδαγωγική στο “ψωροσκολεϊό”, όπως το αποκαλούν οι ήρωες του μυθιστορήματος. Αν και επρόκειτο για μυθιστόρημα το έργο στηρίζεται κατά

⁶⁷ Έλλη Αλεξίου, *Άπαντα. Γον Χριστιανικών Παρθεναγωγείων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1978, σ. 42

⁶⁸ Μαρίκα Φρέρη, *Το Κάστρο μας*, Αθήνα 1979, εκδ. Καστανιώτη, σ. 103

βάση στις προσωπικές εμπειρίες της συγγραφέως από τα χρόνια της ως Δασκάλα στην Κρήτη.⁶⁹

Ποια είναι όμως η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου την περίοδο συγγραφής του μυθιστορήματος; Αρχικά η Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1923- 1940) είναι μία χώρα που βιώνει τις πληγές που άφησε η Μικρασιατική Καταστροφή, καθώς και την αθρόα εισροή προσφύγων στα αστικά κέντρα της χώρας. Επιπλέον η ελληνική κοινωνία κουβαλάει από το άμεσο παρελθόν της την επιβίωση των συμπτωμάτων του Διχασμού. Παράλληλα επιβάλλονται στη χώρα αλληπάλληλα πραξικοπήματα που οδηγούν τελικά στην κατάρρευση της δημοκρατίας με την άνοδο της δικτατορίας του Μεταξά το 1936.⁷⁰ Τέλος χώρα οδηγείται σταδιακά στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Με μοναδικό όπλο, λοιπόν, τον συναισθηματικό της κόσμο η ηρωίδα του μυθιστορήματος αλλά και την αγάπη της για το επάγγελμά της, κατάφερε να αντεπεξέλθει στις δύσκολες τότε κοινωνικές συνθήκες, αυτές της εξαθλίωσης, της φτώχειας, των έντονων κοινωνικών ανισοτήτων, της πολιτικής διαφθοράς και αστάθειας.

Στο τρίτο κεφάλαιο του έργου διαβάζουμε:

“Όχι διορίστηκα δασκάλα...

-Εδώ σε τούτο το σκολειό; Και πώς καταφέρατε δεσποινίς...και διοριστήκατε χωρίς να σας πάρει κανείς μυρουδιά; με βουλευτή δίχως άλλο...

-’Α, όχι με κανένα...δεν ξέρω... και στον μπαμπά φάνηκε πολύ παράξενο.”⁷¹

Ο διορισμός των γυναικών στις δημόσιες θέσεις, όπως φαίνεται δεν ήταν τόσο εύκολος. Πολλές γυναίκες κατάφερναν να διοριστούν μέσω γνωριμιών, το επονομαζόμενο ρουσφέτι. Τα περισσότερα σχολεία άλλωστε είχαν ελάχιστες δασκάλες, παρ’ όλο που υπήρχαν τεράστιες ανάγκες, διότι μία τάξη μπορούσε να έχει σε αριθμό και πάνω από εκατό παιδιά. “Η καημένη η κ. Καλλιόπη ξεγίνηκε με εκατόν είκοσι κουτσούβελα...”⁷²

⁶⁹ Αλεξίου, ό.π., σ. 22.

⁷⁰ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Αθήνα 2014, εκδ. Εστία, σ. 175.

⁷¹ Αλεξίου, ό.π., σ. 23

⁷² Αλεξίου, ό.π., σ. 23

Εν συνεχεία οι εικόνες φτώχειας, που συναντάμε στο μυθιστόρημά της, είναι στενά συνδεδεμένες με το κλίμα της εποχής. Για παράδειγμα συχνά αναφέρονται οι σχολικές ελλείψεις, καθώς κι η αδυναμία των οικογενειών να αγοράσει σχολικά στα παιδιά τους. “Ούτε μια γερή πλάκα με το ξύλινο κάντρο της. Ούτε ένα σφουγγαράκι. Φτύνανε και σβήνανε. Δεν τα ‘φτανε τα παιδιά ο αγώνας τους, παρά μόνο και τα ίδια τους τα σύνεργα δεν τα βοηθούσαν.” Η περιγραφή του σχολείου επίσης αποτυπώνει τις αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας και πολιτικής να υποστηρίξει τις κοινωνικές υποδομές του κράτους. “Όχι πως είχε πάψει το σκολειό να μου φαίνεται ερείπιο, όχι, μα τώρα είχα αρχίσει να τ’ αγαπώ...Η αγάπη είχε αρχίσει να υφαίνει ένα σιγά κι αδιόρατα ένα πέπλο πάνω από τις σχισμάδες των τοίχων και πάνω από τα τρύπια πατώματα και τα κολλημένα τζάμια και τα κουρελιασμένα παιδιά...” Η μεγάλη δυσκολία από την άλλη να ασκήσει η Δασκάλα αξιοπρεπώς το επάγγελμά της, την οδήγησε να βρει η ίδια λύσεις, ώστε να έχουν τα παιδιά ένα αλφαβητάριο. Έτσι διαβάζουμε τον διάλογο:

“-Και θα ‘ναι δικά μας;

-Ναι! Δικά σας.

-Και θα τα πάρουμε σπίτι μας;

-Ναι! Αφού θα ‘ναι δικά σας...εγώ σας τα χάρισα.

-Και θα τα πάρουμε χωρίς λεφτά;

-Μα δεν σας είπα πως σας τα χάρισα; Άμα χαρίσουν κανενός τίποτα, δε δίνει λεφτά...το παίρνει τζάμπα.”

Ακόμα υπήρχαν και περιπτώσεις παιδικής εργασίας. Οι μαθήτριες δηλαδή μετά το σχόλασμά τους αναγκάζονταν να εργασθούν για να βοηθήσουν την οικογένειά τους. “Τι να σου κάμει το παιδί... Άμα σκολάσει γίνεται παραγυιός του μανάβη αντίκρυ στο σπίτι τους, για να δίδει ο μανάβης κάπου, κάπου καμιά οκαδίτσα πατάτες στις μάνας της.”⁷³

Είναι γεγονός ότι η κοινωνική ανισότητα της εποχής με βάση το εισόδημα των οικογενειών διαγράφεται στο έργο της Έ. Αλεξίου με τρόπο ιδιαίτερα αβίαστο, χωρίς δηλαδή να

⁷³ Αλεξίου, ό.π., σ. 38-39, 87-88, 102.

φωνασκέι. Ο απλός λόγος της όμως είναι αρκετός για να μας δώσει σε ρεαλιστικό επίπεδο και δίχως υπερβολές τις διαστάσεις της ελληνικής μεσοπολεμικής κοινωνίας. Για παράδειγμα η συγγραφέας χρησιμοποιεί συχνά την αντωνυμία “άλλα” για να περιγράψει τα πλουσιόπαιδα της Κρήτης. Έτσι διαβάζουμε: “τα δικά μας παιδιά”, “άλλα σχολεία που φοιτούσαν άλλα παιδιά” ή ακόμα “τα σπίτια της υψηλής κοινωνίας”. Άλλες τέτοιες φράσεις που αφοπλίζουν έξαφνα τον αναγνώστη ως προς τα ζητήματα κοινωνικής διαφοράς είναι: “Πώς θα ραφτούν οι ποδιές της γιορτής”, “Πώς θα διδάξομε τα χρώματα, που τα φτωχά παιδιά δεν τα ξεχώριζαν καθόλου;”, “Και τι θα γίνει τώρα που το αλφαβητάριο τελείωσε.”⁷⁴

Τέλος σε συμπεράσματα καταλήγουμε και για τους λόγους αναζήτησης γυναικείας εργασίας μέσα από τον εκπαιδευτικό τομέα. Παρ’ όλο που το επάγγελμα της δασκάλας προσέδιδε ένα κύρος στις γυναίκες, καθώς συσχετιζόταν με την κουλτούρα και τη μόρφωση, οι λόγοι και πάλι ήταν κατά βάση οικονομικοί. Στο μυθιστόρημα της η Αλεξίου παρουσιάζει μία ηρωίδα που αν και δε βιώνει την απόλυτη φτώχεια, εντούτοις μέσα από την εργασία προσφέρει ένα χρήσιμο εισόδημα για την οικογένειά της. “Μπορεί να μη μου ‘λεγε ποτέ ο πατέρας να παραιτηθώ, γιατί ‘κεινα τα χρήματα που λάβαινα για μισθό μου, μας χρειάστηκαν ευτύς αμέσως. Βρέθηκε ευτύς αμέσως ο τόπος τους. Ήτανε ένα ταχτικό μηνιάτικο, που το ξέραμε σίγουρο, και βολέψαμε μ’ αυτά τ’ αδέρφια μου. Τα πήγαινα μόνη μου στο ταχυδρομείο, και τους τα ταχυδρομούσα, και καταλάβαινα πως αυτή η φροντίδα που ανάλαβα, τότε ξεκούραζε πολύ τον πατέρα. Τον αλάφρωνε από μια σπουδαία σκοτούρα.”⁷⁵

4.4. Η εργαζόμενη μητέρα

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για τη θέση των γυναικών μέσα στη μεσοπολεμική ελληνική κοινωνία αλλά και τη μελέτη της γυναικείας εργασίας είναι το γεγονός ότι στο εν λόγω μυθιστόρημα διαγράφονται τρία είδη εργαζόμενων μητέρων. Στο 13ο κεφάλαιο του έργου αναφέρονται οι μητέρες που εργάζονται σε περιστασιακές εργασίες όπως το καθάρισμα και το πλύσιμο. “Μα αυτές γύριζαν από σπίτι σε σπίτι σφουγγαρίζοντας ή πλύνοντας για το μεροκάματο, πήγαιναν από σταφίδαποθήκη σε σταφίδαποθήκη ζητιανεύοντας για δουλειά, με όσο θέλει ας είναι μεροκάματο, ας είναι με μιάμιση, ας είναι μια δραχμή... Αυτές οι

⁷⁴ Αλεξίου, ό.π., σ. 35-49.

⁷⁵ Αλεξίου, ό.π., σ. 48

γυναίκες και να τους περισσεύει καιρός, το βράδυ που γυρίζουν είναι ψοφισμένες της κούρασης...Βλέπουν το παιδί τους που είναι στη βρώμα...Σου λένε φτάνει, που δεν πεινούνε...φτάνει που δεν τ' άφηκα ως στην ώρα να στερηθούνε το καρβέλι το ψωμί.”⁷⁶

Ένα άλλο είδος εργαζόμενης μητέρας είναι η γυναίκα που εργαζόταν στο χωράφι. Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας μελετώντας το διήγημα του Παπαδιαμάντη οι γυναίκες που εργάζονταν στα χωράφια αναγκάζονταν συχνά να ταξιδεύουν σε μακρινά χωριά και να εγκαταλείπουν την οικογενειακή τους εστία. Ένα παρόμοιο παράδειγμα μας δίνει και η Ε. Αλεξίου:

“-Δεν έχω ποιος να με χτενίσει...

-Γιατί; ορφανό είσαι; Δεν έχεις μητέρα;

-Έχω...

-Λοιπόν;

-Μα πάει στο χωριό να δουλέψει στο σκάψιμο.

-Και σας πού σας άφησε;

-Μας άφησε στο συρτάρι πολύ ψωμί, και μας είπε, πως ως τη Δευτέρα θα γυρίσει πάλι πίσω.” Τέλος στο 18ο κεφάλαιο του μυθιστορήματος αναφέρεται η μητέρα της μικρής Ελένης που εργαζόταν ως υπηρέτρια. “η Μαρία, η μητέρα της Ελένης ήταν υπηρέτρια τις σιδερώστρας, μα αν και υπηρέτρια είχε κάποιες ελευθερίες.”, “Αυτή η Μαρία η υπηρέτρια της σιδερώστρας, που αφότου η σιδερώστρα άλλαξε πάλι σπίτι και μετακόμισε από κοντά μας... ήταν η μητέρα της Ελένης Παπαδάκης της σημερινής μου μαθήτριας.” Συμπεραίνουμε επομένως ότι οι ρόλοι των γυναικών ήταν πολλαπλοί και δύσκολοι. Ο μητρικός τους ρόλος δεν ελάφρυνε σε κανένα βαθμό τον οικονομικό τους ρόλο στην οικογένεια. Παράλληλα λέξεις όπως “ζητιανεύοντας” ή “ψοφισμένες της κούρασης” δηλώνουν ότι ο κόπος του δεν αμειβόταν ούτε προς το ελάχιστο της αξίας του.⁷⁷

⁷⁶ Αλεξίου, ό.π., σ. 58.

⁷⁷ Αλεξίου, ό.π., σ. 58, 77-78.

4.5. Κοινωνικές αντιλήψεις

Στις αρχές του 20ου αιώνα η αναβάθμιση της γυναικείας μόρφωσης σηματοδοτεί τη διάνοιξη της εισόδου των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Οι φεμινιστικοί κύκλοι με τη σειρά τους διαδραματίζουν τον ρόλο τους απαιτώντας τη διεύρυνση των επαγγελματικών δυνατοτήτων για τις γυναίκες κυρίως των μεσαίων στρωμάτων καθώς και την ανάγκη εξειδίκευσης των γυναικείων τεχνών. Η κληρονομιά όμως του παρελθόντος ως προς τις αξίες και τα ιδεώδη της ελληνικής κοινωνίας γύρω απ' το τρίπτυχο μητέρα-σύζυγος-οικοδέσποινα συνεχίζει να λειτουργεί ως τροχοπέδη στη χάραξη ενός νέου δρόμου που θα βελτίωνε τη γυναικεία θέση στην ελληνική κοινωνία. Χαρακτηριστικό άλλωστε αποτελεί το γεγονός ότι η παιδεία που επιτρεπόταν για το γυναικείο φύλο ήταν περιορισμένη, ενώ πολλά σχολικά μαθήματα θεωρούνταν ανάρμοστα για τη διδασκαλία των κοριτσιών. Επομένως το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα ακόμη και στις αρχές του 20ου αιώνα αποδεικνύει την αντιμετώπιση της ελληνικής κοινωνίας ως προς την άκρως διαφοροποιημένη και υποβαθμισμένη θέση των γυναικών.⁷⁸

Η Φρέρη σε αντίθεση με την Αλεξίου εργάσθηκε στον ιδιωτικό τομέα ως εκπαιδευτικός από το 1924 έως το 1968 και συγκεκριμένα στην πρώτη τάξη του Δημοτικού σχολείου. Μέσα από το λογοτεχνικό της έργο και τα βιώματα της η ίδια μας δίνει μία πλούσια ιστορική πηγή για τη φύση της γυναικείας εργασίας, τις αντιλήψεις της εποχής αλλά και το επάγγελμα της Δασκάλας. Συγκεκριμένα στο βιβλίο της “40 χρόνια στην Πρώτη Τάξη” η Φρέρη αναλύει τις εμπειρίες της ως δασκάλα στο ιδιωτικό σχολείο. Η αντιμετώπιση των πλούσιων μητέρων της εποχής, που έστελναν τα κορίτσια τους στο ιδιωτικό σχολείο, ως προς τα καθήκοντα της Δασκάλας αντικατοπτρίζει τους πολλαπλούς ρόλους της γυναικείας ταυτότητας. Αν και μία εκπαιδευτικός ήταν μία ανεξάρτητη εργαζόμενη γυναίκα με ένα πολύ συγκεκριμένο και σαφή ρόλο αυτόν της διδασκαλίας, εντούτοις η ελληνική κοινωνία απαιτούσε εντός του

⁷⁸ Φουρναράκη, ό.π., σ. 59-61.

σχολικού πλαισίου την εφαρμογή κι άλλων ρόλων όπως αυτών: της τροφού, της μητέρας, της ψυχαγωγού, του φροντιστή ακόμα και της νοσοκόμας που καθάριζε τα παιδιά.⁷⁹

Συγκεκριμένα διαβάζουμε: “Ήρθε η μητέρα στην τρίχα ντυμένη και παρφουμαρισμένη, με διέκοψε στο μάθημα, για να με παρακαλέσει ευγενικά να... μεριμνήσω για τον καθαρισμό της μικρής της όταν θελήσει τουαλέτα... Και μου έδωσε ένα ρολό χαρτί για τον ειδικό αυτό σκοπό. Κατάπληκτη της απάντησα ότι ήμουν δασκάλα του παιδιού της κι όχι νταντά του κι ότι έπρεπε ένα κοριτσάκι 6 χρονών να ξέρει να φροντίζει σε τέτοιες ώρες τον εαυτό του. Αποτέλεσμα: Παραπονέθηκε στον διευθυντή ότι δεν περιποιούμαι το παιδί της...

Άλλη που κατείχετο από τη μανία να παχύνει τον γοό της, μου έστελνε κάθε πρωί με το καλαθάκι του μικρού της ένα μελάτο αυγό να του δίδω στο δεύτερο διάλειμμα...Και όταν της είπα τι θα κάνουν τα άλλα 35 παιδιά;”⁸⁰ Ως δασκάλα η Μαρίκα Φρέρη σχολιάζει ότι ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ελέγχουν σε κάθε διάλειμμα τη σωματική ακεραιότητα του κάθε παιδιού και ως εκ τούτου να ασχολούνται με τη διατροφή του καθενός ξεχωριστά.⁸¹

5. Αστικά επαγγέλματα-Μεσοπόλεμος

5.1 Το φεμινιστικό κίνημα

Η έξοδος της Ελληνίδας μάννας από το σπίτι κι η ένταξη της στην αμειβόμενη αγορά εργασίας παρατηρείται εντονότερα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Αυτό συμβαίνει διότι την περίοδο εκείνη καταφθάνουν στην Ελλάδα μαζικά προσφυγικά κύματα κυρίως γυναικείου

⁷⁹ Μαρίκα Φρέρη, *40 Χρόνια στην Πρώτη Τάξη*, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα 1981

⁸⁰ Μαρίκα Φρέρη, *40 χρόνια στην Πρώτη Τάξη*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1981, σ. 18.

⁸¹ Φρέρη, *ό.π.*, σ. 32

πληθυσμού. Επιπλέον έχουν ήδη αυξηθεί στα αστικά κέντρα της χώρας τα επαγγέλματα στα οποία μπορεί να απορροφηθεί το γυναικείο εργατικό δυναμικό. Τέλος κατ' αυτή την περίοδο πληθαίνουν οι φεμινιστικοί κύκλοι, οι οποίοι με τη σειρά τους δίνουν έναν σκληρό αγώνα ως προς τη συγκρότηση ενός νέου κοινωνικού ήθους πάντα δικαιότερου προς τις γυναίκες. Μέσα από την κατανόηση της έννοιας του φεμινισμού μπορεί κανείς να αντιληφθεί βαθύτερα τη θέση της γυναίκας τόσο στην εργασία όσο και στην ίδια την ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου. Ας δούμε επομένως συνοπτικά τι σημαίνει μεσοπολεμικό φεμινιστικό κίνημα.⁸²

Σε ένα γενικό αλλά ταυτόχρονα σαφές πλαίσιο ο Φεμινισμός όπως δίνει τον ορισμό του το 1927 η Αύρα Θεοδωροπούλου είναι "η παγκόσμια κίνηση για να δοθούν στη γυναίκα ίσα Δικαιώματα με τον άντρα στην πολιτεία, στη νομοθεσία, στην εργασία, στην κοινωνία." Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι ο φεμινισμός για τις ίδιες τις αγωνίστριες του Μεσοπολέμου είναι ένας αγώνας αφύπνισης, κοινωνικής δικαιοσύνης καθώς και άρνησης της υποδεέστερης θέσης των γυναικών έναντι του ανδρικού φύλου.⁸³

Η μισθωτή εργασία αποτέλεσε τη πεμπτούσια του φεμινιστικού κινήματος για διάφορους λόγους. Αρχικά μέσα από την αμειβόμενη εργασία οι γυναίκες έγιναν οικονομικά ανεξάρτητες και ταυτόχρονα απαραίτητοι οικονομικοί παράγοντες του κοινωνικού συνόλου. Παράλληλα συνειδητοποίησαν την κοινωνική τους ταπείνωση, γι' αυτό και οι περισσότερες εργαζόμενες γυναίκες συσπειρώθηκαν γύρω από τον φεμινιστικό αγώνα, τον αγώνα δηλαδή για την απόκτηση της αξιοπρέπειας τους. Στη Βουλή τον Ιούλιο του 1925 63 βουλευτές υποστήριξαν την αλλαγή του νομοσχεδίου υπέρ της ύπαρξης γυναικείας δημοτικής ψήφου. Οι υποστηρικτές μάλιστα δήλωσαν:

"Το γυναικείο κίνημα υπέρ της γυναικείας χειραφετήσεως είναι επιτακτικόν αποτέλεσμαν της οικονομικής μεταβολής, η οποία επήλθεν εις όλον τον κόσμον με τον βιομηχανισμόν, ο οποίος επέφερεν ως αναγκαίαν συνέπειαν την έξοδον της γυναικός εκ του οίκου και την επιζήτησιν της οικονομικής της χειραφετήσεως, δεν είνε δυνατόν να θεωρηθή ως

⁸² Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα 1990, σ. 19

⁸³ Έφη Αβδελά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία Ανθολογία*, Αθήνα 1985 σ. 19-20

δημιούργημα μερικών μεταρρυθμιστών φαντασιόπληκτων , άλλ' ως αναπόφευκτος συνέπεια νέων κοινωνικών συνθηκών. Επομένως πάσα αντίδρασις κατά του γενικού ρεύματος είνε ματαία.”⁸⁴

Όπως αναφέρθηκε η μισθωτή εργασία αποτελεί τον κεντρικό άξονα των φεμινιστικών απόψεων γι' αυτό άλλωστε κι ο φεμινισμός αναπτύχθηκε κυρίως κατά τον Μεσοπόλεμο. Η δουλειά εκτός της οικίας δίνει για πρώτη φορά στις γυναίκες το ελεύθερο να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητες και να αποδεσμευτούν από το παραδοσιακό, πατριαρχικό καθεστώς της δουλείας και της υποταγής. Με άλλα λόγια η αίσθηση της παραγωγικότητας έξω από το σπίτι όπως επισημαίνεται και το βιβλίο της Έφης Αβδελά “Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου”, δημιουργεί την επιδίωξη των γυναικών για ανώτερη μόρφωση, σφαιρικότερη παιδεία, απαραίτητες δηλαδή προϋποθέσεις για την πνευματική και ηθική ανύψωση των γυναικείου φύλου.⁸⁵

Στο σημείο αυτό ας συνοψίσουμε τις κυριότερες νομοθετικές αλλαγές που απαίτησαν οι γυναίκες μετά την διεκδίκηση της ψήφου:

1. Το δικαίωμα για άσκηση οποιασδήποτε εργασίας
2. Την ίση αμοιβή με τους άνδρες στο εκάστοτε παραγωγικό έργο
3. Την ισότητα μέσα στην οικογένεια
4. Τη συμμετοχή των ανδρών στα μητρικά καθήκοντα
5. Το δικαίωμα στην Ανώτερη μόρφωση
6. Την κατάργηση των οίκων ανοχής.⁸⁶

Συνεπώς το φεμινιστικό κίνημα διαδραμάτισε έναν σημαντικό ρόλο ως προς τη διεκδίκηση των γυναικείων δικαιωμάτων. Δικαιωμάτων που δεν αφορούσαν μόνο την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών αλλά και την κοινωνική. Συγκεκριμένα επεδίωκε μια σειρά νομοθετικών μεταρρυθμίσεων που θα επέφεραν ισότητα ανδρών και γυναικών σε όλους τους κοινωνικούς τομείς. (εργασία, εκπαίδευση, πολιτική, οικογένεια). Παρ' όλα αυτά στο πλαίσιο αυτό εκφράστηκαν πολλές αντικρουόμενες, απόψεις που προκάλεσαν διαφωνίες

⁸⁴ Αβδελά, ό.π., σ. 20.

⁸⁵ Αβδελά, ό.π., σ.21.

⁸⁶ Αβδελά, ό.π., σ.25.

μεταξύ των φεμινιστικών οργανώσεων. Έτσι δημιουργήθηκαν σταδιακά διαφορετικές τάσεις, όπως ο ριζοσπαστικός, ο σοσιαλιστικός κι ο αστικός φεμινισμός, οι οποίοι διεκδίκησαν με διαφορετικό τρόπο τα γυναικεία δικαιώματα.⁸⁷

Βίνσεντ Βαν Γκογκ, Γυναίκα που ράβει. 1881. K. Müller. Otterlo

5.2 Όψεις της γυναικείας εργασίας

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ως και τα μέσα του 20ου οι μορφές γυναικείας εργασίας του αστικού χώρου προβάλλονται κυρίως μέσα από τον Τύπο αλλά και την ελληνική αφηγηματογραφία της περιόδου. Οι μορφές αυτές αφορούν τα εξής επαγγέλματα: δασκάλες, υπηρέτριες, εργάτριες καθώς και υπάλληλοι αργότερα. Οι όψεις όμως της

⁸⁷ Αβδελά, ό.π., σ. 32-35

γυναικείας εργασίας μέσα από τις σύγχρονες επιστημονικές και ιστορικές μελέτες δείχνουν ότι είναι ιδιαίτερα πολύπλοκες και πολυδιάστατες. Παράλληλα αποδεικνύεται ότι η γυναικεία εργασία αφορά διάφορα κοινωνικά στρώματα κι όχι μόνο τα λαϊκά. Επομένως υπάρχουν επαγγέλματα τα οποία αν και δεν άφησαν πίσω τους έντονα ίχνη, εντούτοις έχει τεκμηριωθεί η ύπαρξη τους στην επιστημονική έρευνα δίνοντας μας μία βαθύτερη εικόνα της γυναικείας εργασίας.⁸⁸

Τα γυναικεία επαγγέλματα που ασκούσαν στις ελληνικές πόλεις κατά τη μεσοπολεμική κυρίως περίοδο διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

A) Πρόσκαιρες εργασίες που ασκούν οι γυναίκες των χαμηλότερων, λαϊκών στρωμάτων εντός κι εκτός της οικίας τους.

B) Τα ελευθέρια επαγγέλματα, τα οποία εμφανίζονται στις αρχές του 20ου αιώνα και σταδιακά αυξάνονται.⁸⁹

Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία οι εργασίες εντός της οικίας ή στο πλαίσιο της γειτονιάς είναι δυσκολότερο να καταγραφούν επισήμως. Αυτό συμβαίνει διότι υπό μία έννοια λειτουργούν ως προέκταση της οικιακής εργασίας. Οι γυναίκες των λαϊκών, φτωχών στρωμάτων παντρεύονταν νωρίς και αναγκάζονταν να εργασθούν σε ασταθείς δουλειές με σκοπό να μην παραμελήσουν τα οικογενειακά-μητρικά τους καθήκοντα. Τέτοια ανοργάνωτα και πρόσκαιρα επαγγέλματα ήταν αυτά των καπελούδων, κεντήστρων, καλτσούδων, νταντελούδων και ράφτρων. Οι ανειδίκευτες αυτές εργάτριες αποτελούν ένα φθηνό, κακοπληρωμένο εργατικό δυναμικό της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου. Αξιοσημείωτο δε αποτελεί το γεγονός ότι ο προσφυγικός πληθυσμός του 1922 κατά συντριπτική πλειοψηφία βιοποριζόταν από τον ατομικό του αργαλειό, δηλαδή οι γυναίκες, που ήταν πρόσφυγες στην Ελλάδα, ύφαιναν κι έραβαν μόνες τους τα δικά τους κεντήματα. Άλλα τέτοια πρόσκαιρα επαγγέλματα είναι η ενοικίαση δωματίων, το σφουγγάρισμα, το πλύσιμο, το κολλάρισμα των ρούχων, το πλέξιμο καρεκλών καθώς κι η πώληση κηπευτικών ή αυγών.⁹⁰

⁸⁸ Έφη Αβδελά, *Όψεις της γυναικείας εργασίας*, Αφιέρωμα: Εργαζόμενες Γυναίκες. Η Είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία, στο: Η Καθημερινή. Επτά Ημέρες, Αθήνα 02/05/1999, σ. 29.

⁸⁹ Αβδελά, ό.π., σ.29.

⁹⁰ Αβδελά, ό.π., σ. 30.

Στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο “Κρίσιμες στιγμές” της Γαλάτειας Καζαντζάκης συμπεριλαμβάνεται το διήγημα “Πίσω από τη βιτρινά”. Σε αυτό το διήγημα διαβάζουμε την ιστορία μιας φτωχής μοδιστρούλας, της Ερασμίας που βιοποριζόταν από τον ατομικό της αργαλειό. Μέσα στο μικρό εργαστήρι της μαζί με άλλες κοπέλες γάζωνε υφάσματα νυχθημερόν, ενώ μετά το σχόλασμα από την εργασία της απασχολούνταν με τις οικιακές της εργασίες. Στο διήγημα αναφέρονται οι σκέψεις της, τα όνειρα της, η δύσκολη ζωή της φτώχειας αλλά κυρίως η ανάγκη της να βιοποριστεί και να μπορέσει σταθεί στα πόδια της. “Τι όμορφος της φάνηκε ο κόσμος... και πόσο πλούσια και γλυκιά η ζωή...είχε τη δουλειά της...δεν είχε κανέναν ανάγκη”.⁹¹ Το γεγονός ότι οι γυναίκες αυτές, όπως η Ερασμία είτε στο σπίτι τους είτε σε κάποιο μέρος της γειτονιάς τους ασκούν εργασία, ράβουν, πλέκουν, υφαίνουν, καθαρίζουν και ούτω καθεξής αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη μορφή γυναικείας μικροεπιχείρησης. Σταδιακά κάποιες θα καταφέρουν να ανοιχτούν στην πελατεία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Έτσι αποκτούν δειλά τον τίτλο της εργοδότριας, ενώ παράλληλα με ένα μικρό κεφάλαιο προσλαμβάνουν ανειδίκευτα κορίτσια ως μαθητευόμενες στην εκάστοτε εργασία.⁹²

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι ατομικά εργαζόμενες γυναίκες, οι οποίες ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο τροφίμων για παράδειγμα ψωμιών, λαχανικών και γαλακτοκομικών προϊόντων. Αν και το 1928 οι περισσότερες εμπορικές μονάδες τροφίμων είχαν καταγραφεί σε ονόματα γυναικών, παρ’ όλα αυτά για την άσκηση της εργασίας τους ήταν υποχρεωτική από την ελληνική νομοθεσία η έγκριση του συζύγου. Συχνά μάλιστα στο εμπορικό ή βιοτεχνικό κλάδο συναντάμε οικογενειακές επιχειρήσεις με συμβοηθούντα μέλη ακόμα και τα παιδιά της οικογένειας.

Ποια επαγγέλματα όμως ονομάζονται ελευθέρια στις αρχές και τα μέσα του 20ου αιώνα; Αρχικά σ’ αυτή την κατηγορία ανήκουν τα επαγγέλματα: των εκπαιδευτικών, των νοσοκόμων, των μαιών, των λογοτέχνιδων, των μουσικών, των ζωγράφων, των στενογράφων και των μοναχών. Ελάχιστες είναι οι γυναίκες που απασχολούνται με τον ιατρικό ή νομικό κλάδο. Οι γυναίκες αυτές ήταν ιδιαίτερα μορφωμένες προερχόμενες από την ανώτερη

⁹¹ Γαλάτεια Καζαντζάκη, *Κρίσιμες στιγμές*, Αθήνα 2008, εκδ. Καστανιώτης, σ. 37.

⁹² Αβδελά, ό.π., σ. 30.

κοινωνική τάξη, σύμφωνα με τα στοιχεία του οικονομολόγου και πολιτικού Σπ. Λομβέρδου στην εφημερίδα “Η Μελέτη” το 1907.

Στο σημείο αυτό θα αποσαφηνίσουμε τον όρο “ελευθέρια επαγγέλματα.”. Ο όρος δε χρησιμοποιείται με τη σημερινή έννοια, δηλαδή αποκλειστικά τα επαγγέλματα ατομικώς εργαζόμενων γυναικών, αλλά συμπεριλαμβάνει και τα επαγγέλματα με μη καθορισμένο ωράριο ή μισθό. Έτσι αφορά τα επαγγέλματα που εργάζονται οι γυναίκες ως υπάλληλοι σε μία επιχείρηση. Σε αυτά ανήκουν οι δασκάλες στα σχολεία, οι νοσοκόμες στα ιατρεία, οι δικηγόρινες στις τράπεζες και ούτω καθεξής. Σύμφωνα με την απογραφή του 1979 μόνο το 20% των γυναικών εργάζονται εκτός επιχειρήσεων. Τέλος αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι στα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίζεται για πρώτη φορά μία νέα κατηγορία γυναικείου επαγγέλματος, αυτή των επιστημονισσών. Πρόκειται για γυναίκες σπουδαγμένες σε Ακαδημαϊκές σχολές του εξωτερικού, οι οποίες επιστρέφοντας στην Ελλάδα αναζητούν εργασία στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Οι γυναίκες αυτές φέρουν τον επιστημονικό τίτλο ιατρικών επαγγελματιών (παιδιάτρου, οδοντίατρου, γυναικολόγου κ.ά.) ή εκπαιδευτικών (φιλολόγου, μουσικού, ιστορικού). Πολλά από τα ονόματά τους και την σπουδαία επιστημονική τους έρευνα δημοσιεύονται εκείνη την εποχή στην Εφημερίδα των Κυριών. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο (1918-1938) ο γυναικείος επιστημονικός κόσμος αυξάνεται θεαματικά με αποκορύφωμα το 1924 την ίδρυση του Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων, ο οποίος συνεργάζεται στενά με φεμινιστικούς κύκλους. Τέλος αν και δεν γνωρίζουμε πολλά για τη διαμόρφωση των προσωπικών οικογενειακών τους σχέσεων, είναι σε μεγάλο βαθμό παραδεκτό ότι η μόρφωση, το κύρος τους κι η οικονομική τους ανεξαρτησία τους βελτίωσε τη θέση τους και τους όρους διαπραγμάτευσης της μέσα στο πλαίσιο του γάμου.⁹³

5.3 Γ. Καζαντζάκη- Γυναίκες

Μία σημαντική φυσιογνωμία της ελληνικής αφηγηματογραφίας των αρχών του 20ου αιώνα αποτελεί η Γαλάτεια Καζαντζάκη. Το πεζογραφικό είδος της ανήκει στην κοινωνική, επαναστατική πεζογραφία του 20ου αιώνα, διότι παρουσιάζει μία διαφορετική όψη του

⁹³ Αβδελά, ό.π., σ.30-32.

γυναικείου ρόλου στην ελληνική κοινωνία. Παράλληλα συνδυάζει τον φεμινιστικό και κομμουνιστικό λόγο της εποχής με σκοπό να θέσει γυναικεία αιτήματα που αφορούν τη μειωμένη θέση της γυναίκας στην εργασία, την κοινωνία, την οικογένεια. Συνεπώς θα λέγαμε ότι εκπροσωπεί στη λογοτεχνική, ιστορική και κοινωνική έρευνα μία αληθινή, γυναικεία φωνή, που αποζητά την απελευθέρωση από την παραδοσιακή, πατριαρχική⁹⁴ ακόμη ελληνική κοινωνία της μεσοπολεμικής περιόδου.⁹⁵

Στον τομέα των αστικών επαγγελματιών το έργο της Γ. Καζαντζάκη απασχολεί την ιστορική έρευνα ως προς τις αναφορές της στις εργαζόμενες ηρωίδες των έργων της. Η εργασία τους ανταποκρίνεται στις συνθήκες της εποχής, ενώ ταυτόχρονα διαγράφεται λεπτομερώς η κοινωνική τους θέση. Το λογοτεχνικό έργο της Γ. Καζαντζάκη με τίτλο “Γυναίκες”, που γράφτηκε 1933, παρουσιάζει τη ζωή επτά αδερφών. Η καθεμιά αντιπροσωπεύει έναν διαφορετικό τύπο εργαζόμενης ή μη γυναίκας, που μέσω της αλληλογραφίας τους παρουσιάζονται διάφορες πτυχές της ζωής τους. Για παράδειγμα η Αίμη είναι μία τριαντά οκτάχρονη, διανοούμενη γυναίκα, που χωρίζει τον άντρα της. Παιτείται δηλαδή από την κοσμική της ζωή στα “σαλόνια της αριστοκρατίας” και οδηγείται στον απλό, καθημερινό κόσμο της βιοπάλης και της εργασίας. Η Αίμη στη νέα της ζωή ασκεί το επάγγελμα του δημοσίου υπαλλήλου με την ειδικότητα του γραφέα, επιλογή την οποία αποδοκιμάζουν κάποιες απ’ τις αδερφές της. “Από κυρία διασήμου νομομαθούς και καθηγητή Πανεπιστημίου να καταντήσει ημερομίσθιος γραφέας υπουργείου!”. Παρ’ όλα αυτά απώτερος σκοπός της Αίμης είναι μέσω της νέας της ζωής να βρει τη χαμένη της ευτυχία. Στο γράμμα της διαβάζουμε: “Υ.Γ. Διορίστηκα με δύο χιλιάδες τον μήνα. Είμαι κατενθουσιασμένη”.⁹⁶

Η Σοφία από την άλλη είναι μία ράφτρα της πόλης, στην ηλικία των σαράντα ετών. Εργάζεται καθημερινά, πολλές ώρες με αποτέλεσμα να σχολάει τη νύχτα. Η Σοφία ονειρεύεται μάλιστα να ζήσει έναν μεγάλο έρωτα κι όταν αυτός εμφανίζεται στη ζωή της όλα σταδιακά αλλάζουν. “Κάθε βράδυ που φεύγω από τη δουλειά μου με συνοδεύει”. “Μήπως είμαι τρελλή;...Και

⁹⁴ Το μοντέλο της ελληνικής πατριαρχικής οικογένειας ίσχυε νομοθετικά μέχρι το 1983, βλ. Γκασούκα Μ., *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του φύλου*, 2013, εκδ. Διάδραση, σ. 38.

⁹⁵ Πανταζή-Τζίφα Κ., *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, εκδ. Λιβάνης, σ. 25-27.

⁹⁶ Γαλάτεια Καζαντζάκη, *Γυναίκες*, εκδ. Μπαρμπουνάκης-Πρόοδος, Θεσσαλονίκη 1980, σ.15-25.

πού ήταν όταν ήμουν είκοσι χρονών”, “Αλλά τώρα Και να δεις που ράβω κι εσώρουχα! Ροζ, μωβ, κίτρινα!”.⁹⁷ Αναφορές στη συνέχεια γίνονται και ως προς το επάγγελμα της υπηρέτριας. Μέσα από τα γράμματα της Νίνας, της κομμουνίστριας όπως χαρακτηρίζει η ίδια η συγγραφέας αντιλαμβανόμαστε ότι οι συνθήκες εργασίες των υπηρετριών ειδικά στα ζητήματα υποταγής δε διαφέρουν ιδιαίτερα από τα παραδείγματα του προηγούμενου αιώνα. “...εγώ δε θα μπορώ να της μπηγώ φωνή ή να της φέρνω κανέναν κατακέφαλο όταν δε θα κάνει εκείνο που πρέπει.” Παρ’ όλα αυτά οι γυναίκες της πόλης, όπως η Νίνα, φαίνεται να ενδιαφέρονται περισσότερο για υπηρέτριες κι όχι ψυχοκόρες με τις οποίες θα είχαν συγγενικούς δεσμούς. “Δε δέχτηκα με κανένα τρόπο”, “Τι θα ‘ναι ανεψιά σου δω μέσα, υπηρέτρια ή στενή συγγένισσα;” Σταδιακά επομένως σταθεροποιείται η επαγγελματική ιδιότητα της υπηρέτριας και ξεδιαλύεται από την έννοια της υιοθετημένης κόρης.⁹⁸

Τέλος η Καίτη αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα γυναικείας εργασίας στην πόλη, καθώς αποτυπώνει το επάγγελμα της Δασκάλας στις αρχές του 20ου αιώνα. Η Καίτη είναι μία νεαρή κοπέλα, είκοσι δύο χρονών τελειόφοιτη φοιτήτρια της Κλασικής Φιλολογίας, η οποία παράλληλα παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα με έναν ιδιαίτερα πενιχρό μισθό. “Να τρέχω όλη του Θεού την ημέρα στα ιδιαίτερα μαθήματα να εξαρτώ την ευτυχία μου ή τη δυστυχία μου από το μάθημα που θα βρω ή θα χάσω...” Παράλληλα η Καίτη βιώνει στην εργασία της την σεξουαλική παρενόχληση από εργοδότες της που απαιτούν από εκείνη τον ρόλο της ερωμένης τους. “...όπως κάνει ο μεγαλοβιομήχανος που μ’ έχει δασκάλα στα ηλίθια παιδιά του με πεντακόσιες δραχμές τον μήνα και με την αξίωση να γίνω ερωμένη του.”⁹⁹ Κυρίως μέσα από την Καίτη τονίζεται ιδιαίτερα το ζήτημα της φτώχειας. Με φράσεις όπως: “Αχ, Αίμη, δε μπορώ πια να ζω στη φτώχεια που μεγαλώσαμε” ή “Αν είναι αυτός που θα με βγάλει από τις φτώχειες;”¹⁰⁰ Επομένως η γυναικεία εργασία μέσα απ’ το έργο της Γ. Καζαντζάκη παρουσιάζεται ως μία τίμια και αξιοπρεπής προσπάθεια των τότε Ελληνίδων, που ανήκαν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, να ξεφύγουν είτε από τη δύστυχη συναισθηματικά ζωή τους είτε από την καταπιεστική ένδεια που βίωναν από την παιδική τους ηλικία.

⁹⁷ Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ. 31-33.

⁹⁸ Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ. 17.

⁹⁹ Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ. 12.

¹⁰⁰ Καζαντζάκη, *ό.π.*, σ. 12, 63.

6. Η Κοινωνική θέση της γυναίκας

6.1. Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αι.

Η κοινωνική θέση της γυναίκας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εξέλιξη της γυναικείας εργασίας. Κατά τον 19ο αιώνα το κίνημα του Διαφωτισμού μέσα από τις ιδεολογικές, νεωτεριστικές και επιστημονικές του θεωρήσεις μετέφερε τον πρώτο σπόρο για τη διεκδίκηση του δικαιώματος των γυναικών. Αν και οι αντιλήψεις του Διαφωτισμού δεν ήταν ικανές από μόνες τους να μετατρέψουν την κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών, εντούτοις δημιούργησαν ένα νέο ανθρωπιστικό, παιδαγωγικό ιδεώδες μέσα από το οποίο άνθισε ο φεμινιστικός λόγος. Ο φεμινισμός με τη σειρά του βελτίωσε την μέχρι τότε παραδοσιακή, υποτακτική θέση των γυναικών έναντι του ανδρικού φύλου.¹⁰¹

Γύρω στο 1850 το γαλλικό κράτος ήταν το πρώτο που εφάρμοσε τα “οικοκυρικά” μαθήματα για τα κορίτσια εντάσσοντας τις γυναίκες στο εκπαιδευτικό σύστημα. Παρ’ όλα αυτά ακόμη και στη Γαλλία για πολλά χρόνια επικρατούσε η πεποίθηση ότι η μόρφωση θα διαφθείρει τη γυναικεία σκέψη και θα την αποκλίνει από τον μητρικό-γυναικείο ρόλο της. Έτσι μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα συναντάμε στην Ευρώπη φτωχά, νεαρά κορίτσια να εργάζονται κάτω από εξαθλιωτικές συνθήκες με ελάχιστες απολαβές, ενώ παράλληλα τα κορίτσια των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων να περιορίζονται στο σπίτι και στο νοικοκυριό. Επομένως οι ανδροκρατούμενες δομές του 18ου αιώνα ρίζωσαν για πολλά χρόνια στην εθνική

¹⁰¹ Θωμάς Ι., Χαρίλα, Η Στοιχειώδης Εκπαίδευση στην Αγγλία, Γαλλία και την Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα (1800-1870), Διδακτορική Διατριβή, σ. 279-281, διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/14731#page/1/mode/2up>

συνείδηση των ευρωπαϊκών κρατών, ενώ το αίτημα για ισοτιμία εκφράσθηκε σθεναρά στα τέλη του 19ου αιώνα με τη γέννηση του φεμινιστικού κινήματος.¹⁰²

6.2. Παπαδιαμάντης-Φόνισσα

Το γυναικείο πρόβλημα αναδεικνύεται μέσα από μια ιστορία της ελληνικής επαρχίας του δευτέρου μισού του 20ου αιώνα και συγκεκριμένα τη Φόνισσα της Σκιάθου. Η Χαδούλα-Φραγκογιαννού, η βασική ηρωίδα του ηθογραφικού αλλά και ταυτόχρονα κοινωνικού διηγήματος του Παπαδιαμάντη, αποτελεί το κατεξοχήν παράδειγμα της κοινωνικής “καταπίεσης” των γυναικών της ανδροκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα. Μέσα από την ακραία, βίαιη, εγκληματική συμπεριφορά της Φραγκογιαννού καθρεφτίζεται το κοινωνικό πρόβλημα της εποχής, δηλαδή η μη υποφερτή ζωή των γυναικών. Παράλληλα στο έργο τίθενται ζητήματα όπως αυτών: της περιθωριοποίησης, της ελεύθερης επιλογής, αντιλήψεων περί κοινωνικών θεσμών (γάμου, προίκας κ.ά.), της υποταγής, των αλληλοεξαρτούμενων σχέσεων των μελών μέσα στην οικογένεια αλλά και της διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων της ελληνικής κοινωνίας. Επομένως ο Παπαδιαμάντης ως συγγραφέας-παρατηρητής της εποχής του πλάθει μία ηρωίδα που ενσαρκώνει την τραυματισμένη ψυχосύνθεση των γυναικών στην καταπιεστική κοινωνία του 19ου.¹⁰³

Με μια πρώτη ανάγνωση το διήγημα μεταδίδει την εικόνα μιας αθώας, αμέτοχης κοινωνίας στο έγκλημα μιας αμαρτωλής γυναίκας. Με μια βαθύτερη όμως ματιά γίνεται κατανοητό ότι οι κοινωνικοί και μόνο λόγοι είναι αυτοί που ωθούν την ηρωίδα στο ειδικό έγκλημα του φόνου. Με μία φράση θα λέγαμε ότι αποτυπώνει μια κοινωνία που η ίδια δολοφονεί τα παιδιά της. Πιο αναλυτικά φράσεις όπως “Δεν το έκαμα για κακό σκοπό” ή “Ερευνούσα την συνείδησίν της, ένα πράγμα εύρισκεν, ό,τι είχε κάμει και τότε και τώρα, το είχε κάμει δια

¹⁰² Χαρίλα, ό.π., σ. 283-84.

¹⁰³ Μαρία Γκασούκα, *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1998, εκδ. Φιλιππότη, σ. 152-154.

το καλόν” τονίζουν το σκοπό της Χαδούλας-Φραγκογιαννούς. Σκοπός της συνεπώς ήταν η απελευθέρωση των θυγατέρων από την οδυνηρή, καταδικασμένη τους ζωή.¹⁰⁴

Στο έργο περιγράφεται η θέση της Φραγκογιαννούς στην κοινωνία ως θηλυκό από την παιδική της μάλιστα ηλικία. Μια ζωή που δε διέφερε από την πλειοψηφία των Ελληνίδων της εποχής εκείνης ιδίως των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων. Συγκεκριμένα στο έργο αναφέρεται η τραυματική σχέση με την μητέρα της, τη Δελχαρώ, η οποία αντιμετωπίζει την κόρη της με απέχθεια, διότι αποτελεί γι’ αυτήν το “θηλυκό βάρος” που υποχρεούται να προικίσει. Ακόμα αναφέρεται πώς η Φραγκογιαννού, όταν ήταν παιδί όφειλε να υπηρετεί τους γονείς της. Όταν αργότερα παντρεύτηκε έγινε η σκλάβα του συζύγου της. Όταν έκανε παιδιά έγινε δούλος των τέκνων της κι όταν με τη σειρά τους έκαναν κι εκείνα οικογένεια η Φραγκογιαννού έγινε δουλεύτρα των εγγόνων της. Η ζωή όμως αυτή ήταν πολύ συνηθισμένη για τη σκιαθίτικη κοινωνία, που δεν μπορούσε να αντιληφθεί τους ώριμους προβληματισμούς της ηρωίδας. Η Φραγκογιαννού από νωρίς καταλήγει στη διαπίστωση πως ο μοναδικός υπαίτιος για τα παθήματά της είναι το γυναικείο φύλο της (“Κι άλλοτε πάλι την ήκουσα να δογματίζει ότι ο άνθρωπος δε συμφέρει να κάνει πολλά κορίτσια”). Έτσι θεωρεί ύψιστη συμφορά τη γέννηση κοριτσιών, στα οποία και τελικά θα αφαιρέσει το δικαίωμα στη ζωή. (έτσι τούρχεται του ανθρώπου την ώρα που γεννιούνται να τα καρυδοπνίγη!)¹⁰⁵

¹⁰⁴ Γκασούκα, ό.π, σ.156-57.

¹⁰⁵ Γκασούκα, ό.π, σ.158-61.

Σκιτσογραφία, Η Φόνισσα του Αλ. Παπαδιαμάντη, Μ. Κουτλουμπάση

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η γυναικεία εργασία κατά τα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίζεται κυρίως στην ελληνική επαρχία και συγκεκριμένα στο χωράφι. Η συνεισφορά των γυναικών στην αγροτική οικονομία της Ελλάδας, αν και μεγάλη, για πολλά χρόνια παρέμενε δημόσια αποσιωπημένη. Η εργασία των γυναικών ήταν κυρίως μη αμειβόμενη γι' αυτό και ήταν αθέατη για την ελληνική κοινωνία. Κατά ένα τρόπο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως

“γεωργική εκμετάλλευση”, εφόσον οι γυναίκες αγρότισσες ασκούσαν καθημερινά παντός σκοπού εργασίες και μάλιστα χωρίς αμοιβή: νοικοκυριό, αγροτικές εργασίες, ανατροφή των παιδιών, ιδιοκατανάλωση και εμπορευματική παραγωγή. Παρ’ όλα αυτά γίνεται αποδεκτό ότι οι αγροτικές δομές που κυριαρχούσαν μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα προσέδιδαν ένα μικρό κύρος στον βαρυσήμαντο ρόλο της γυναίκας στην ελληνική τότε αγροτική κοινωνία.

Αργότερα οι αλλαγές του 19ου αιώνα περιόρισαν κατά πολύ τον γυναικείο αυτό ρόλο. Οι μετασχηματισμοί που επήλθαν από τη βιομηχανική επανάσταση επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό πολλούς τομείς των ανθρώπινων κοινωνιών. Όμως ο τομέας της οικογένειας υπέστη τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες αλλαγές. Αυτό συνέβη διότι ο χώρος της εργασίας (δημόσιος) διαχωρίσθηκε από τον ιδιωτικό δηλαδή την οικογενειακή εστία. Οι συνέπειες ως προς τα δικαιώματα του γυναικείου φύλου ήταν πολλές και κυρίως αρνητικές. Συγκεκριμένα οι γυναίκες έχασαν τον σεβασμό τους από την κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα υποχρεώθηκαν να εργάζονται εντός κι εκτός της οικίας με κατά πολύ χαμηλότερα μεροκάματα από τον ανδρικό, εργατικό πληθυσμό. Παράλληλα οι συνθήκες εργασίας τους ήταν εξαθλιωτικές και ταωράρια άκρως εξοντωτικά.

Στη συνέχεια της εργασίας συμπεραίνουμε ότι οι γυναίκες του 19ου αιώνα, είτε επρόκειτο για εργάτριες είτε για υπηρέτριες, παρέμεναν απροστάτευτες στην πλειοψηφία τους από την ελληνική κοινωνία. Σε όλη τη διάρκεια της εφιαλτικής ζωής του υφίσταντο μόνο ως αγνοημένες, σιωπηλές, αόρατες, περιθωριοποιημένες μορφές. Συγκεκριμένα μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα οι δύσμοιρες κόρες βρίσκονταν στο περιθώριο της αστικής κοινωνίας. Παράλληλα το κράτος διαμόρφωνε την αντίληψη ότι μια γυναίκα αναγνωρίζεται ως καλό υπόδειγμα όταν δεν ασχολείται με τα κοινά αλλά ασχολείται αυστηρά με τις οικιακές της εργασίες και την ανατροφή των παιδιών της. Μελετώντας τις πτυχές της γυναικείας εργασίας παρατηρούμε ότι η γυναικεία εργασία ως μισθωτή εργασία στον ελλαδικό χώρο κάνει την εμφάνιση της στο σημείο όπου η Ελλάδα μετατρέπει την αγροτική της οικονομία σε βιομηχανική με σκοπό να ορθοποδήσει στην ήδη εξελιγμένη βιομηχανικά και τεχνολογικά Ευρώπη.

Μέσα από την παρούσα έρευνα στεκόμαστε αντιμέτωποι μπροστά σε μία αποκάλυψη των πολλαπλών προσώπων της γυναικείας εργασίας αλλά και σε μία αμφισβήτηση παραδοσιακών μύθων ως προς αυτήν, οι οποίοι ενδεχομένως σε κάποιο βαθμό επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Μύθοι όπως ότι η γυναικεία εργασία ξεκινάει με την είσοδο των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Στην πραγματικότητα η γυναικεία εργασία υπήρχε πάντα ως άμισθη και ξεκινάει κυρίως με τη συμβολή των γυναικών στην αγροτική οικονομία. Ένας άλλος μύθος που καταρρίπτεται είναι ότι οι γυναίκες αναζητούσαν εργασία για ένα καλύτερο μέλλον. Πράγματι η προίκα ήταν ένα σημαντικός λόγος αναζήτησης εργασίας, όμως η ιστοριογραφία αποδεικνύει ότι για την πλειοψηφία των γυναικών η εργασία αποτελούσε μία αδήριτη ανάγκη για την επιβίωσή τους. Ακόμα και ως προς το επάγγελμα της δασκάλας που προσέδιδε ένα κύρος στην κοινωνία για τις γυναίκες λόγω της μόρφωσής τους, εντούτοις οι λόγοι άσκησης του εκπαιδευτικού επαγγέλματος ήταν και πάλι κυρίως οικονομικοί.

Παράλληλα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι γυναίκες των εργοστασίων δούλευαν απλώς συμπληρωματικά και όχι με το κανονικό ωράριο όπως αυτό που εργάζονταν οι άνδρες εργάτες. Αυτό δεν αληθεύει, διότι όπως είδαμε μέσα από το έργο του Κων. Θεοτόκη, “Η Τιμή και το Χρήμα” αλλά και τις ιστορικές μελέτες στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας αποδεικνύεται ότι οι γυναίκες εργάζονταν στα εργοστάσια τις περισσότερες ώρες της ημέρας τους και μάλιστα πολύ σκληρά. Τέλος συχνά συναντάμε τον μύθο ότι οι γυναίκες δούλευαν αποκλειστικά με σκοπό την παντρεία. Μέσα από το τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας και τη μελέτη του μυθιστορήματος της Ε. Αλεξίου διαβάζουμε ότι οι περισσότερες γυναίκες ήταν ήδη παντρεμένες, εργαζόμενες μητέρες, ενώ μάλιστα πολλές γυναίκες εργάζονταν και κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας με τίτλο “Η Οικιακή εργασία” καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ανάγκη των γυναικών για το δικαίωμα στη μόρφωση, στην εργασία, στη ζωή γενικότερα τις ανάγκασε να περάσουν από έναν βασανιστικό δρόμο, τον δρόμο της εκμετάλλευσης. Να υποστούν μαρτυρικές καταστάσεις ήδη από το στάδιο της ανήλικης ζωή τους αλλά και να παραμείνουν μαχήτριες, σημαντικές αγωνίστριες της ζωής. Παράλληλα μέσα από τη σύγχρονη ιστοριογραφική επιστήμη διαφωτίστηκαν πολλές πτυχές του επαγγέλματος της υπηρεσίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να στραφεί η αρνητική στάση της

κάποτε εχθρικής κοινωνίας και να μπορέσουν να διεκδικήσουν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματά τους.

Η μελέτη της γυναικείας εργασίας στο πέμπτο κεφάλαιο της εργασίας με αναφορές στην εργογραφία της Γ. Καζαντζάκη μας ωθεί στα εξής συμπεράσματα. Η γυναίκα στις αρχές του 20ου αιώνα με σύμμαχο της τον φεμινιστικό λόγο λειτούργησε ως επαναστατικό υποκείμενο. Ένα υποκείμενο που στρατεύεται στη σκληρή μάχη για την αλλαγή του ανδροκρατούμενου κοινωνικού συστήματος. Η εμφάνιση μάλιστα του σοσιαλισμού στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου ώθησε ακόμη περισσότερο την προσπάθεια της γενικότερης κοινωνικής μεταρρύθμισης για την αλλαγή της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Οι “Γυναίκες” της Γ. Καζαντζάκη μοιράζονται πλέον ανοιχτά στην ελληνική κοινωνία τους φόβους τους, τις ανησυχίες τους, τη σεξουαλική εκμετάλλευση που υφίστανται στον χώρο εργασίας τους αλλά και την αγωνία τους για τον μέλλον τους προσπαθώντας να αφυπνίσουν το τότε κοινωνικό καθεστώς.

Επομένως θα λέγαμε ότι η ιστορία δεν γράφεται μόνο απ’ την ανδρική εμπειρία αλλά και μέσα από την γυναικεία. Παρ’ όλα αυτά αν και η πλειοψηφία του γυναικείου αγροτικού πληθυσμού στην Ελλάδα ήταν πάντα μεγάλη, γνωρίζουμε ελάχιστα γι’ αυτήν. Ακόμη λιγότερα γνωρίζουμε για την καθημερινή, ιδιωτική ζωή των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων. Άγνωστες παραμένουν οι σκέψεις τους, οι πρακτικές τους, οι στάσεις τους στα κοινωνικά ζητήματα αλλά και για τη θέση τους μέσα στην κοινωνία. Η ελληνική αφηγηματογραφία συμπληρώνει εν μέρει κάποια απ’ αυτά τα κενά λέγοντας μας ότι εκτός από την εξουσία των ανδρών υπήρχε κι η εξουσία επί των γυναικών. Παράλληλα κι οι γυναίκες είχαν τις δικές τους άτυπες μορφές εξουσίας εντός της οικίας τους εφόσον διαφαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις αυτές αποτελούσαν το στυλοβάτη της ελληνικής οικογένειας. Το σίγουρο είναι ότι μέσα από την γυναικεία εργασία γεννήθηκε η φωνή για την απαίτηση των δικαιωμάτων του γυναικείου φύλου, μία φωνή απαραίτητη για την επίλυση του γυναικείου ζητήματος και την αναθεώρηση των μέχρι τότε παγιωμένων αντιλήψεων της ελληνικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Αλεξίου, Ε. (1978). *Άπαντα. Γον Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον μυθιστόρημα*. Αθήνα: Καστανιώτη

Καζαντζάκη, Γ. (1980). *Γυναίκες*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης-Πρόοδος

Καζαντζάκη, Γ. (2008). *Κρίσιμες στιγμές*. Αθήνα: Καστανιώτης

Νιρβάνας, Π. (1926). «Ανθρώπινα υποζύγια». Εφημ. Εστία. 25.06.1926.

Νιρβάνας, Π. (1926). Τα σκλαβάκια». Εφημ. Εστία. 09.06.1926

Παπαδιαμάντης, Α. (2003). *Σταχτομαζώχτρα*. Αθήνα: Παπαδόπουλος

Παπαντωνίου, Ζ. (1990). *Τα Διηγήματα*. Αθήνα: Νεφέλη

Φρέρη, Μ. (1981). *40 χρόνια στην Πρώτη Τάξη*. Αθήνα: Καστανιώτης

Φρέρη, Μ. (1979). *Το Κάστρο μας*. Αθήνα: Καστανιώτη

Μελέτες

Αβδελά, Ε. (1990). *“Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα.1908-1955”*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος

Αβδελά, Ε. (1999). *“Όψεις της γυναικείας εργασίας, Αφιέρωμα: Εργαζόμενες Γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία.”* Αθήνα: Η Καθημερινή. Επτά Ημέρες.
02/05/1999

Αβδελά, Ε. (1985). *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία Ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση

Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (1997). *“Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση”*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Γκασούκα, Μ. (1998). *Η Κοινωνική θέση των Γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη*. Αθήνα: Φιλippότη,

Γκασούκα, Μ. (2013). *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του φύλου*. Αθήνα: Διάδραση

Ζέη, Ε. (2010). *Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα: Ο μετασχηματισμός του καθημερινού*, Στον συγγραφικό τόμο Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος, *“Η Ελλάδα τον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία”*. Αθήνα: Τόπος

Ζέη, Ε. (2020). *Το υπηρετικό προσωπικό στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο των νεότερων χρόνων: ένα διστακτικό ιστοριογραφικό πεδίο*, στον συλλογικό τόμο: *Υπηρέτριες& Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*. Αθήνα: Παπαζήση

Θωμαίς Ι. Χ. (2006). *Η Στοιχειώδης Εκπαίδευση στην Αγγλία, Γαλλία και την Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα (1800-1870)*, Διδακτορική Διατριβή, διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/14731#page/1/mode/2up>

Ιωαννίδης, Κ. (2020). *“Υπηρέτριες και Υπηρέτες σε κείμενα και φωτογραφίες από τα τέλη του 19ου αιώνα στην πρώτη δεκαετία του 20ου: αφάνεια, ορατότητα και οι προϋποθέσεις τους”*. Στον συλλογικό τόμο: *Υπηρέτριες& Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*. Αθήνα: Παπαζήση

Καλκάνη, Ι. Α. (2023). *“Υπηρέτριες. Η πικρή ιστορία τους στην Ελλάδα”*. Αθήνα: Γκοβόστη

Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (2003). *Έλλη Αλεξίου: Η συμβολή της στα νεοελληνικά γράμματα*. Στο Θ. Πυλαρινός (Επίμετρο), *Έλλη Αλεξίου- Μελετήματα*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής

Μωυσίδης, Α., Σακελλαρόπουλος, Σπ. (2010). *“Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία”*. Αθήνα: Τόπος

Πανταζή-Τζίφα Κ. (1984). *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Λιβάνης

Παπαστεφανάκη, Λ. (2008). *“Εργασία Τεχνολογία, και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία”*.

Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Πετμεζάς, Σ. Δ. (2010). Οι Κοινωνικές Δομές κατά τον 19ο αιώνα, Στον συγγραφικό τόμο Α.

Μωυσιδής, Σ. Σακελλαρόπουλος. *“Η Ελλάδα τον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία”*. Αθήνα: Τόπος

Πέτρου, Μ. (2008). *“Μετανάστες και γυναικεία εργασία σε μια αγροτική κοινότητα: έμφυλος επαναπροσδιορισμός του εργασιακού χώρου και αναπαραστάσεις του φύλου”*.

The Greek Review of social research. Α' . 125. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Προγουλάκης, Γ. (1987). *“Στην Κέρκυρα του 19ου αι . Πλεονασματικά χωριά και ελλειμματικές εκμεταλεύσεις”*. Άρθρο στον 4ο τόμο *“Ιστορικά”*. Τεύχος 7ο. Αθήνα: Μέλισσα

Πυλαρινός, Θ. (2004). *Έλλη Αλεξίου. Μελετήματα”*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής

Σαλίμπα, Ζ. (2020). *“Από υπηρέτρια νοικοκυρά: η διάχυση του υλικού πολιτισμού στα λαϊκά στρώματα της πόλης (19ος-20ος αιώνας)”*. Στον συλλογικό τόμο: *Υπηρέτριες& Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*. Αθήνα: Παπαζήση

Σαλίμπα, Ζ. (2002). *“Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική Βιομηχανία και στη Βιοτεχνία (1870-1922)”*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ. αρ. 37

Σαλίμπα, Ζ. (1999). *Υπηρέτρια στην πόλη, Αφιέρωμα: Εργαζόμενες Γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία*. Αθήνα: Η Καθημερινή. Επτά Ημέρες. 02/05/1999

Σβολόπουλος, Κ. (2014). *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*. Αθήνα: Εστία

Φουρναράκη, Ελ. (1987). *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί 1830-1910. Ένα Ανθολόγιο*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς

Χαντζαρούλα, Π. (2012). *Σμιλεύοντας την Υποταγή*. Αθήνα: Παπαζήσης

Χιονάκη, Ζ. (1999). *“Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850-1940)”*. Αφιέρωμα. Αθήνα: Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες. 02.05.1999

Χιονίδου, Β. (2020). *Υπηρέτριες στην Ελλάδα, 19ος-20ος αιώνας: μορφές και σχέσεις εργασίας, στον συλλογικό τόμο: Υπηρέτριες& Υπηρέτες. Ιστορικά Υποκείμενα και Καλλιτεχνικές Αναπαραστάσεις στον Ελληνόφωνο Χώρο*. Αθήνα: Παπαζήση